

Kiswahili Notes

Sarufi Na Matumizi ya Lugha

NOMINO

Nomino ni maneno yanayotumiwa kutajia mtu, kitu, hali au mahali maalum. Inafahamika kuwa kuna aina sita za nomino mathalan;

AINA ZA NOMINO

(a) Nomino za pekee

Hizi ni nomino ambazo huanza kwa herufi kubwa. Hasa hutaja vitu mahsus kama vile, milima, nchi, watu, mito, maziwa n.k.

Mifano ya katika sentensi

- i) MtoNzoiahufurika wakati wamasika.
- ii) Fatuma ameenda sokoni sasa hivi.
- iii) Nairobi ndio mji mkuu wa Kenya.
- iv) Ziwa Bogoria hupatikana katika eneo la Bonde la Ufa

(b) Nomino za kawaida

Hizi ni nomino ambazo hazianzi kwa herufi kubwa ila tu zinapotumika mwanzoni mwa sentensi k.m.

- i) Wanafunzi walishirikishwa kupanda miti mwaka huu.
- ii) Wanaiunzi watazuru ikulu ya raisi hiyo kesho.
- iii) Wananchi hupaswa kutii sheria za nchi kila mara.

(c) Nomini za dhania

Hizi ni nomino ambazo zinahusu vitu au mambo ya kufikirika tu pasi mguso wowote lakini matokeo yake ndio

huonekanak.m

- i) Ukosefiiwachakulaulisababishamaala mengi nchini.
- ii) UovualioutendaulMfanyalmfikishwakotini.
- iii) Uhuni wake ulimfanyakuogopewa sana katika karia.
- iv) Uvivu husababishawa na wanafunzi kufeli katika mtihani.

(d) Nomino za makundi/Jamii

Nomino hizi hasa huhusisha nomino zinazopatikana katika makundi

Mifano katika sentensi

- i) Kikosichamajeshi kilipelekwa mlima Elgon kulcabiliana na waasi.
- ii) Zizi lang'ombe litajengwaupyabaadayakuharibiwanamafiariko.
- iii) Moto uliwaka kwa kasi katika kichaka cha miti.
- iv) Kambi ya wanajeshi ilivunj wa mlima Elgon baada ya kuwana waasi wote.

(e) Nomino za wingi

Hizi huwa ni nomino ambazo hupatikana tu katika wingi[^]na huwa haziwezi kuhesabika Waziri aliwahakikishia wanafiinzi kuwa wakifanya vizuri katika mtihani ya kitaifa atawapa maziwa mengi

- i) Nyumba ilipoanza kuvuja maji yalijaa chumbani.

(f) Nomino za kitenzi Una

Hizi ni nomino ambazo huundwa kutokana na vitenzi. Huundwa kwa kuambishwa. Kiambishi 'ku' kwenvye mzizi kitenzi

Mifano katika sentensi

- i) Kusoma kwake kuliwafurahisKa wasikilizaji.
- ii) Mwanafunzi aliyependa kucheza darasani amefukunza ndakini.
- iii) Wanafunzi walikasirishwanakuchekwabawabu.
- iii) KulimakwaBw.Bidii,kuliwafurahisha watalii

VITENZI

Vitenzi ni maneno yanayoeleza mambo yanayofanywa pia hujulikana kama kiarifa. k.m.

- i) Mwanafunzi anacheza uwanjani.
- ii) Baba anaandika vizuri
- iii) Jumaa liadhibiwa sana na mwalimu.

AINA YA VITENZI

a) Vitenzi Halisi

Hivi ni vielezi ambavyo huelezea kuhusu mambo yanayotendwa. Hasa huwa na viambishi awali na tampmati. Viambishi vihi aghalabu huwakilisha nafsi, wakati, kitendwa lyambwa, mzizi na kimalizio, kwa mfano Anakimbia

A - nafsi
na - wakati
kimbi-mzizi
a - kimalizio

b) Vitenzi vikuu

Hivi ndivyo vitenzi ambavyo hubeba maana kuu ya kitendo pasi kuchukua viambishi awali natemati kama ilivyo"
katika vitenzi halisi.

Aghalabu vitenzi hivi hufungamanishwa na kiambishi 'ku'kwa mfano

Cheza Lima	Ondoka
kula soma	safiri
lia amka	lala
piga	

Mifano katika sentensi

- i) Wanafunzi waliamua kusoma kwa bidii.
- ii) Baba amehitimisha safari yake.
- iii) Mtoto alitaka kula samaki jana jioni.
- iv) Jua kali anapenda kuimba nyimbo za mapenzi.

c) Vitenzi visaidizi

Vitenzi hivi hujiri tu kwa kutumika painoja na vitenzi vikuu katika sentensi kwa vile vitenzi hivi haviwezi

kujisimamia huwa vinachukua viambishi awali na pia hutokea kabla ya vitenzi vikuu au vitenzi halisi.
Kwa mfano;

- i) Juma atakuwa akisoma kila asubuhi kabla ya kuelekea shulenii.
- ii) Babu amekwenda kucheza bao.

iii) Wanafunzi wa shule yet hawajawahi kuzuru mbuga la wanvama pori.

Wanajeshi watu wanataka kununua vifaru nya kulinda usalama. ,

(d) Vitenzi Vishirikishi

Vitenzi hivi hasa huwa ni nya ainambili. Hasahutumiwakuashiriaishitighalaainati. Mathalanizmaziagira, hulka,

Hali n.k.

Kwa mfano;

Vitenzi vishirikishi huwa ni vya ainambili;

- a) WenzivishirikisMvikamMifo
- b) vitenzi vishirikishi vipungufii

a) Vitenzi vishirikishi vikamilifu

Katika aina hii ya vitenzi vishirikishi. Vitenzi hivi hasa huchukua viambishi vya wakati; uliopita-Li timlifu - me

ujao - ta

na nafsi, Ni - Tu, U - M, a - wa

Matumizi katika sentensi

i) Nyanya hakumaliza kula mkate alionunuliwa na mjuukuu wake.

if) Hamisi hakwenda kwa mwalimu mkuu.

iii) Yohana hakufanya kazi ya mwalimu.

iv) Babaalikuwaanalima.

Zoezi

Tambua vitenzi vishirikishi vikamilifu katika sentensi zifuatazo

- i) Amekwisha sema hayo mara nyingi.
- ii) Baba amekwenda kuletwa.
- iii) Atakuja kesho asubuhi.
- iv) juma hakuweza kusafiri ulaya.
- v) Yeye anataka kuimba leo.

b) Vitenzi vishirikishi vipungufu

Vitenzi hivi hujisimamiapasi kuchukua viambishi vyangeli nafsi au wakati, Kwa mfano; Ngali ii si tu

ndi . ngali japo

- i) Katibu cha mwalimu kombo ndicho kizuri cha kudurusu
- ii) Juma ndiye mtangazaji bora mwaka huu.
- iii) Mwalimu wetu angali hajatuzwa zawadi.
- iv) Nuru ya fasihi ni kitabu kizuri cha kudurusu.
- v) Ogala si kocha mzuri kama Kimanzi.

e) Vitenzi Sambamba

Hivi ni vitenzi ambavyo hutumiwa viwili au zaidi kwa pamoj a iii kutoa maana moja kwa ukamftib.

Yamkini vitenzi visaidizi. Vitenzi hivi vyote vinapotumika huwa vimechukua viarnbishi vya wakati kwa mfano;

- i) Wanafunzi waliweza kuona wanyamapor wengi.
- ii) Hatujaenda kumwona mgonj wa hospitalini.
- iii) Yusufu aliweza kuftindisha kabla ya kustaafuli.
- iv) Mama hai aenda kumtembelea tanRu atoke marekani.
- v) Atapaswa kusoma makala hayo aliyoandika. .

AINA ZA MANENO

Sentensi huwa zimeundwa kwa aina mbalimbali ya maneno. Maneno haya yote huwa yametengewa herufi maalum ill yaweze kutofautishwa. Maneno haya ni; , ^

Nomino - N

Kitenzi - T

Kiwakilishi- W

Kivumishi - V

Kielezi - E

Kiunganishi- U

Kihuishi - H

Kihisihi - I

Nomino –

Huwa ni jina litumiwalo kumtajamtu, kitu, jambo fulani, mahali fulani, vitu tofauti tofauti n.k. Kwa mfano; Juma, Nairobi, Mto Nzoia, Ijumaa, Krismasi, Agosti n.k.

Kitenzi - Ni neno linalotoa taarifa kuhusu kitendo kilichofanyika, Kwa mfano;

- i) Timu va Harambee ililakiwa kwa shangwe.
- ii) Sisi tunacheza mpira.
- iii) Kijakazi alipika wali asubuhi

Kivumishi –

Huwa ni neno linalotoa habari zaidi kuhusu nomino. Neno hili hujiri baada ya nomino k.m.

- i) Kijana yule ni mtundu sana.
- ii) Wanaiunziweruvutafiuizwakesho.
- iii) Mwalimu mwenvewe ndive alivemfukuza.
- iv) Wananchi wengi walimpigia kura.

Kiwakilishi (W)

Ni maneno au ni viambishi vibadala vya nomino ambavyo huchukua mahala pa nomino, kwa mfano;

- i) Nytnvi mtafukuzwa nyumbani leo.
- ii) Atawindawanyamamwituleo.
- iii) Nani amecheka?

Kiunganishi (u)

Huunganisha hasa fungu la maneno au neno iii kuleta gezo mbalimbali katika sentensi. Kwa mfano; au, na, lakini, ilhali, fauka ya, licha ya, sembuze, ijapo, ijapokuwa n.k.

Kielezi (e)

Haya ni maneno ambayo hufafanua zaidi kuhusu vivumishi, vitenzi au vielezi virjgine, kwa mfano;

- i) Baba alilima sanajana. –
- ii) Rashidalituzawadinzuri.
- iii) Magaidi walilipuliwavibaya.

Kihisihi/kishangao/kiingizi (I)

Haya ni maneno ambayo huonyesha mshutuko, kuduwaza au kustaajabu kuhusu ufldhuli au wema wa mja. Kwa mfano;

- i) Lo! Sikujua kuwa jirani ni mwizi
- ii) Masalaale! Nani yule?
- iii) Ah! Wacha niondoke sasa hivi

Kihuishi (H)

Haya ni maneno yanayoonyesha uhusiano baina ya vitu mbali mbali.

Kwamfano:

- i) Baba alitembea kando ya barabrara.
- ii) Mama aliweka maziwa ndani ya kabati.
- iii) Monika aliweka mzigo wake chini ya meza.

MATUMIZI YA LUGHA

Kiimbo

Jinsi sauti inavyopanda na kushuka mtu anapoongea.
Huibua maana halisi ya maneno yanayosemwa kama ifuatavyo:
Sentensi za taarifa
Mtoto anaandika barua.
Sentensi za maswali
Mtoto anaandika barua?
Sentensi za mshangao
Mtoto anaandika barua!
Sentensi za amri
Kachezeeni nje!
Sentensi za rai/ombi
Nisaidie/eni.

Zoezi

Eleza maana ya kiimbo kwa kutoa mifano.
Tambua sentensi zifuatazo ni za aina gani kutokana na kiimbo.
Watu wanakula nyoka?
Watu wanakula nyoka.
Watu wanakula nyoka.
Tafadhalni nisaidie.

Silabi

Tamko moja katika neno/herufi moja au zaidi ambazo hutamkwa pamoja.

Miundo Miwili ya Silabi za Kiswahili

Silabi wazi

Huishia kwa irabu k.m. o-a, (I) i-ga (KI), mbu-zi (KKI) na u-ngwa (KKKI)

Silabi fungo

Huishia kwa konsonanti k.m. m-tu (K)

Zoezi

Ukitoa mifano, fafanua miundo miwili ya silabi za Kiswahili.
Tenganisha silabi katika maneno yafuatayo:
inkisari
baiskeli.

Shadda/Mkazo

Mkazo unaowekwa kwenye silabi fulani ya neno ikiwa imetamkwa kwa msisitizo.
Alama ya ritifaa hutumiwa kutambulisha shadda.
Huwekwa kwenye silabi ya pili kutoka ya mwisho, kwenye vitenzi vishirikishi vyatya silabi moja au kubadilisha maana ya neno.
ka'lamu, I'mba, thu'mni, 'leta, n.k.
Kitabu 'ki mezani.
Bara'bara (njia), ba'rabara (sawasawa), wala'kini (lakini), wa'lakini (kasoro/dosari/ila)

Zoezi

Weka shada katika maneno haya:

imba

baba

Onyesha kwa kupiga mstari iliko shada katika maneno yafuatayo:

malaika

nge

Sauti za Kiswahili

Kuna makundi mawili ya sauti za kiswahili:

Irabu

Sauti ambazo hutamkwa kwa ulaini bila hewa kuzuiliwa katika ala za sauti.

Konsonanti

Sauti ambazo wakati wa kutamkwa hewa huzuiliwa katika ala za sauti.

Aina za Ala za Sauti

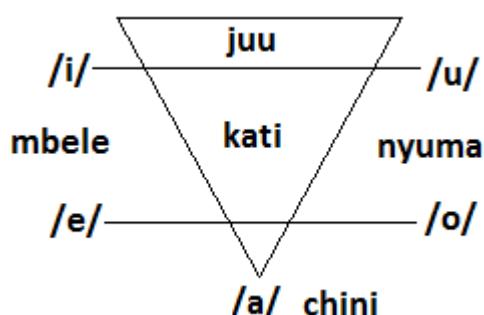
Ala tuli

Ambazo hazisogei mtu akitamka k.m. meno, ufizi, kaa kaa gumu, kaa kaa laini na koo/koromeo.

Ala sogezi

Ambazo husogea mtu akitamka k.m. midomo na ulimi.

Matamshi/Uainishaji wa Irabu

a ni ya katikati na chini kinywani na midomo ikiwa

imeviringa.

e ni ya mbele na kati kinywani na midomo ikiwa imetandazwa.

i ni ya mbele na juu kinywani na midomo ikiwa imetandazwa.

o ni ya nyuma na kati kinywani na midomo ikiwa imeviringa.

u ni ya nyuma na juu kinywani na midomo ikiwa imeviringa.

Zoezi

Taja makundi mawili ya sauti za Kiswahili.

Yatofautishe makundi ya sauti za Kiswahili uliyotaja katika (a)

Toa mifano miwili miwili ya irabu ambazo hutamkwa:

- midomo ikiwa imeviringa
- midomo ikiwa imetandazwa

Eleza jinsi irabu /e/ inavyotamkwa.

Taja aina mbili za ala za kutamkia na utoe mfano mmoja mmoja.

Matamshi/Uainishaji wa Konsonanti

MAHALI AINA	MIDOM O	MDOM O MENO	MEN O	UFIZ I	KAAKA A GUMU	KAAKA A LAINI	KOROME O
VIPASUO (H) (GH)	p b			t d		k g	
VIPASUO (GH) KWAMIZO (H)					ch j		
NAZALI (GH)	m			n	ny	ng'	

(VING'ONG'O)							
VIKWAMIZO (H) (VIKWARUZO)(G H)		f v	th dh	s z	sh	gh	h
KITAMBAZA				l			
KIMADENDE				r			
NUSU IRABU VIYEVUSHO	w				y		

Huainishwa kulingana na inapotamkiwa, kuwepo au kutokuwepo kwa mtetemeko katika nyuzi za sauti na jinsi hewa inavyozuiliwa katika ala k.m. /p/ ni ya midomo, kipasuo na sighuna.

Vipasuo

Konsonanti ambazo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa, huzuiliwa kabisa na kuachiliwa kwa ghafla na mpasuko mdogo kutokea.

Vikwamizo/Vikwaruzo

Konsonanti ambazo wakati wa kutamkwa hewa hupitishwa katikati ya ala kwa kukwamizwa.

Vipasuo kwamizo/kwaruzo

Konsonanti ambayo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa nje kwa nguvu, huzuiliwa kabisa halafu mwanya mdogo huachwa hewa ipite kwa kukwamizwa.

Nazali/Ving'ong'o

Konsonanti ambazo wakati wa kutamkwa kuna kiasi cha hewa huachiliwa na kupertia puanii

Kitambaza

Konsonanti ambayo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa kwa nguvu, kuzuiliwa na kuachiliwa ipite kando ya ulimi

Kimadende

Konsonanti ambayo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa, kuzuiliwa na kuachiliwa na kusababisha ncha ya ulimi kupigapiga ufizi mfululizo.

Nusu irabu/Viyeyusho

Konsonanti ambazo wakati wa kutamkwa hewa hupitishwa katikati ya ala kwa ulaini kama katika utamkaji wa irabu.

Zoezi

Tambua kikwamizo cha kaakaa laini na kiyeyusho cha midomo.

Tambua konsonanti ambazo si za orodha hii na ueleze kwa nini: /m/, /n/, /ny/, /ng'/, /f/, /b/

Tofautisha konsonanti /p/ na /dh/.

Taja konsonanti mbilimbili ambazo hujulikana kama:

- viyeyusho
- vikwaruzo

Aina za Maneno

Nomino (N)

Neno linalotaja kiumbe, kitu, hali, mahali, tendo, dhana, n.k.

Aina

Nomino za Pekee

Ambazo hutaja kitu kwa kutumia jina lake/ambazo hutambulisha upekee wa kitu hicho.

Mwanzioni huandikwa kwa herufi kubwa.

majina ya watu k.m. **Kamau**

mahali k.m. **Mombasa**

siku k.m. **Alhamisi**

miezi k.m. **Disemba**

miaka k.m. 1930
milima k.m. **Kilimanjaro**
Mito k.m. **Tana**
maziwa k.m. **Victoria**
bahari k.m. **Hindi**
Mabara k.m. **Africa**
Nomino za Kawaida/Jumla

Majina ya jumla ya viumbe/vitu vinavyoonyesha umbile la jinsi moja k.m. mtu, gari, kalamu, n.k.

Nomino za Jamii

Majina ya makundi ya viumbe au vitu k.m. bunge, jamii, halaiki, bunda n.k.

Nomino za Wingi

Majina ya vitu vitokeavyo kwa wingi japo kimsingi hazina umoja au wingi k.m. maji, mate, maziwa, mahubiri, marashi, mchanga, ngeu, poda, unga, n.k.

Nomino za Dhahania

Majina ya viumbe au mambo ya kudhani/yasiyoweza kugusika k.m. k.m ujinga, wereyu, malaika, shetani, amani, imani, roho, wazo, dhana, n.k.

Nomino za Vitenzi Jina

Vitenzi vyenye kiambishi awali **ku** ambavyo huweza pia kutumika kama nomino k.m. **Kucheba** kwake kunaudhi.

Zoezi

Sahihisha jedwali lifuatalo

nomino	aina
Juma	wingi
kisu	dhahania
maziwa	pekee
bunda	kitenzi jina
amani	kawaida/jumla
kuomba	wingi

Bainisha nomino katika sentensi ifuatayo

Kuendesha baiskeli kwa **kasi** kulimfanya **Hasani** aangushe **bunda** la noti alilokuwa anaenda kununulia **mchanga**.

Sentensi ya Kiswahili

Sentensi ni fungu la maneno linalojitosheleza kimaana linalotumiwa katika mawasiliano.

Sifa

Huwa na ujumbe uliokamilika.

Huwa na mpangilio maalum wa maneno.

Huwa na muundo wa kiima na kiarifu.

Aina

Sentensi Sahili

Sentensi rahisi au nyepesi.

Sifa

Huwa fupi.

Huwa na kitenzi kimoja pekee.

Huwasilisha dhana moja.

Yaweza kuwa ya neno moja au zaidi.

Yaweza kuwa na kiima kilichododoshwa.

Wataenda.

Watoto wawili wanaelekea uwanjani.

Gachiku ni msichana mtiifu.

Sentensi Ambatano

Inayoundwa kwa kuunganisha sentensi sahili mbili.

Sifa

Huwa na vishazi huru viwili.

Huwa na kiunganishi.

Huwa na vitenzi viwili au zaidi.

Hutoa zaidi ya wazo moja.

Yaweza kuwa na viima vilivyododoshwa.

Mwanafunzi alipita mtihani ingawa hakuwa anasoma kwa bidii.

Maria aliendelea kupika kwa utaratibu huku akiimba wimbo.

Sentensi Changamano

Ambayo huwa na kishazi tegemezi kilichochopekwa ndani.

Sifa

Huwa na kishazi tegemezi chenyе kitenzi kinachovumisha nomino kwa kuirejelea.

Huwa na kishazi huru kimoja au zaidi.

Huwa na virejeshi (amba na O) au -enye.

Tunda alilonunua jana limeoza.

Mwizi aliiba pesa zilizokwu kabatini.

Kundi Nomino (KN) na Kundi Tenzi (KT)

Kundi Nomino ni sehemu katika sentensi inayoirifu kuhusu nomino na hutokea mwanzoni mwa sentensi.

Kundi tenzi ni sehemu katika sentensi inayoirifu kuhusu kitenzi na hutokea mwishoni mwa sentensi.

Virai

Vikundi vya maneno vitumiwavyo na binadamu visivyo na maana kamili.

Tungo zinayoundwa kwa maneno aghalabu mawili au zaidi yanayoashiria kitu kimoja na inayojengwa juu ya neno kuu.

Aina

Kirai Nomino (Kn)

- a) W
- b) N
- c) N+U+N
- d) N+N+U+N
- e) N+S

Kirai Kitenzi

T

T+E

T+N

T+N+T

TS+T

t+N

t+V+E

Kirai Kivumishi(Kv)

V+E

V+U+V+E

V+V+U+V+E

V+N+V+E

Kirai kielezi (Ke)/Chagizo

E

E+E

E+E+E...

Kirai Kihusishi (Kh)

H+N

H+N+V

H+N+V+E

Zoezi

Bainisha virai katika sentensi ifuatayo

Mzazi na watoto wawili werevu sana waliwasili shulenii leo asubuhi kabla ya mwalimu.

Vishazi

Kundi la maneno lenye kiima na kiarifu likiwa ndani ya sentensi kuu.

Aina

Vishazi Huru

Vifungu vya maneno katika sentensi ambavyo hutoa maana kamili.

Vishazi Tegemezi

Vifungu vya maneno katika sentensi ambavyo havitoi maana kamili.

Aina

Vishazi tegemezi vya viunganishi k.m. Alimwadhibu **ingawa hakuwa na makosa**.

Vishazi tegemezi vya virejeshi k.m. Polisi walimpata mtoto **aliyekuwa amepotea**.

Vishazi Viambatani

Vinavyoundwa kwa vishazi huru viwili vikiwa vimeunganishwa k.m. **Baba analala na mama anapika**.

Zoezi

Bainisha Vishazi Katika Sentensi Zifuatazo

Mwalimu amewasili.

Amina ambaye ni daktari atakuja.

Ametajirika japo hakupata elimu.

Mwalimu anafundisha na wanafunzi wanaandika.

Tumeanzisha shirika ili tunyanyue hali zetu.

Unaweza kuamua kunyamaza au kujitetea.

Shamirisho/Yambwa

Aina

Shamirisho Kipozi/Yambwa Tendwa

Nomino inayoathiriwa na kitenzi.

Shamirisho Kitondo/Yambwa Tendewa

Nomino inayotendewa kitendo.

Shamirisho Ala/Yambwa Kitumizi

Chombo kinatumiwa kufanya kitendo fulani.

Mifano

Mama alimpikia **baba chakula** kwa **sufuria**.

Baba alipikiwa **chakula** na mama kwa **sufuria**.

Sufuria ilitumiwa na **mama** kumpikia **baba chakula**.

Chakula (Shamirisho Kipozi/Yambwa Tendwa)

Baba (Shamirisho Kitondo/Yambwa atendewa)

Sufuria (Shamirisho Ala/Yambwa Kitumizi)

Ngeli za Nomino

Makundi ya nomino katika lugha ya Kiswahili yenyeye sifa zinazofanana kisarufi.

A-WA

Huwa na majina ya watu, vilema, viumbe, vyeo na viumbe vya kiroho, n.k.

Huchukua miundo kama vile M-WA, M-MI, KI-VI, n.k.

mtu-watu,

mkulima-wakulima

mtume-mitume

mkizi-mikizi

kiwete-viwete

kibyongo-vibyongo

nabii-manabii

kuku-kuku

Waziri-Mawaziri

U-I

Huwa na majina ya mimea, sehemu za mwili, vifaa, matendo, maumbile, n.k.

Huchukua muundo wa **M-MI**.

Mchungwa-michungwa

Mkoko-mikoko

mkono-mikono

mfupa-mifupa

msumari-misumari

mgomo-migomo

mwendo-myendo

msukosuko-misukosuko

mlima-milima

mwamba-myamba

U-YA

Huwa na majina ya hali, matendo, n.k.

Huchukua muundo wa **U-MA**.

Ugonjwa-magonjwa

upana-mapana

uasi-maasi

uchungu-machungu

ulezi-malezi

uovu-maovu

uhusiano-mahusiano

YA-YA

Huchukua muundo wa **MA-MA**.

Huwa na nomino zipatikanazo kwa wingi.

Hazibadiliki katika umoja na wingi.

manukato

mauti

maziwa

marashi

mahubiri

majira

maradhi

maafa

mazingira

KI-VI

Ni majina ya vifaa, sehemu za mwili, vitu, udogo, lugha, n.k.

Huchukua miundo **KI-VI** na **CH-VY**.

kisu-visu

kitabu-vitabu

chakula-vyakula

chanda-vyanda

kijitu-vijitu
kigombe-vigombe
kiguu-viguu
kidovu-vidovu

LI-YA

Huwa na majina ya sehemu za mwili, dhana, vifaa, ukubwa, n.k.

Huchukua miundo wa JI-MA, JI-ME, JA-MA, JE-MA n.k.

jicho-macho

jina-majina

jitu-majitu

goma-magoma

jambo-mambo

janga-majanga

jembe-majembe

jeneza-majeneza

wazo-mawazo

tunda-matunda

jua-majua

ziwa-maziwa

ua-maua

I-I

Huwa na nomino dhahania na vitu visivyoweza kuhesabika.

Hazibadiliki katika umoja na wingi.

sukari

amani

chai

mvua

Imani

chumvi

subira

imani

amani

furaha

I-ZI

Huhusisha nomino dhahania na vitu.

Hazibadiliki katika umoja na wingi.

nyumba

baiskeli

karatasi

redio

meza

dini

dawa

ndizi

jozi

U-ZI

Huchukua miundo W-NY, U-NY, U-F, n.k.

wayo-nyayo

wakati-nyakati

uso-nyuso

ufa-nyufa

ufunguo-funguo
ufagio-fagio
wembe-nyembe
uwanja-nyanja
ujumbe-jumbe
ukoo-koo
waraka-nyaraka
waya-nyaya

U-U

Huwa na nomino za dhahania na vitu visivyoweza kuhesabika.

Hazibadiliki kimaumbo.

Huchukua U au W.

Ujinga

Ulafi

Ulaji

Werevu

Unga

Uji

Ugali

udongo

KU

Nomino zinazoundwa kutokana na vitenzi k.m. **kuomba** kwake kumemsaidia.

PAKUMU

Ngeli ya mahali.

Huwa na nomino moja ‘mahali’.

PA (mahali karibu au panapodhihirika) k.m. Kitabu **kipo pale**.

KU (mahali mbali au kusikodhihirika) k.m. Mahali **kule** kunafaa.

MU (ndani ya) k.m. Mahali **mle mna** siafu.

Zoezi

Tunga sentensi ukitumia nomino kutoka katika ngeli ya U-ZI.

Andika kwa wingi. Makaribisho aliyopewa yalimfurahisha.

Andika katika ukubwa wingi: Paka mweupe amenaswa mguuni.

Andika katika wingi wa hali ya udogo: Mtu aliumwa na mbwa.

Huku ukitoa mifano, fafanua miundo mitatu ya majina katika ngeli ya LI-YA.

Tambua ngeli/viwakilishi ngeli vya nomino zifuatazo:

chakula

shairi

mtwana

Uundaji wa maneno

Nomino kutokana na mzizi wa kitenzi

danganya-kudanganya, mdanganyifu, udanganyifu
soma-kusoma, masomo, msomi, usomaji
unda-kuunda, muundaji, uundaji, muundo
funika-kufunika, kifuniko, mfunikaji, ufunikaji

Kitenzi kutokana na mzizi wa nomino

mlo-kula
mlevi-kulewa, kulevuka
mwimbaji-kuimba
fikra-kufikiri
malezi-kulea
fumbo-kufumba, kufumbua

Nomino kutokana na mzizi wa nomino

mwimbaji-kuimba, wimbo, uimbaji, kiimbo
mchezzo-kucheza, uchezaji, mchezaji
ulaghai-kulaghai, mlaghai
hesabu-kuhesabu, uhesabu
mdhalimu- kudhulumu, dhuluma, udhalimu

www.KCSEpdf.co.ke

Nomino kutokana na mzizi wa kivumishi

-refu-mrefu, urefu, urefushaji
-baya-mbaya, ubaya
-zuri-mzuri, uzuri
-kali-mkali, ukali
-eupe-mweupe, weupe

Kivumishi kutokana na mzizi wa nomino

ujinga -jinga
werevu -erevu
mzuri -zuri
mpumbavu -pumbavu
mpyoro -pyoro

Kitenzi kutokana na mzizi wa kivumishi

haramu-kuharamisha, kuhamamika
halali-kuhalalisha, kuhalalika
-fupi-kufupisha, kufupika
bora-kuboresha, kuboreka
-refu-kurefusha, kurefuka
sahihis-kusahihisha, kusahihika
-sikivu-kusikia
-danganyifu-kudanganya

Kivumishi kutokana na mzizi wa kitenzi

dunisha - duni
Haramisha - haramu
fupisha -fupi
sahilisha -sahili
tukuka -tukufu
fahamu -fahamivu
teua -teule

nyamaza -nyamavu
ongoka -ongofu
sahihisha -sahihis
danganya -danganyifu

Kitenzi kutokana na kielezi

haraka-harakisha
zaidi-zidisha
bidii-bidiisha
hima-himiza

Zoezi

Unda neno ulilopewa katika mabano kutokana na maneno yafuatayo:

zingatia (kivumishi)
sahili (kitenzi)
taliki (nomino)

Unda nomino kutokana na mizizi ya maneno yafuatayo kisha utunge sentensi.

-kali
lia

Vitenzi

Kitenzi ni neno linaloleza kuhusu jambo linalofanywa.

Aina za Vitenzi

Kitenzi halisi

Kinachofahamisha tendo halisi.

Hutokea peke yake k.m. Boke **anacheza** mpira.

Kitenzi kikuu (T)

Kinachoeleza tendo kuu katika sentensi.

Hutokea pamoja na kitenzi kisaidizi k.m. Baba anataka **kulala**.

Kitenzi Kisaidizi (Ts)

Kinachosaidia kitenzi kikuu

Maneno yanayoweza kutumiwa kama vitenzi visaidizi

ngali

kuwa

taka

pasa

bidi

huenda

kuja

weza

kwisha

stahili

wahi

maliza

Vitenzi Sambamba

Vinavyofuatana moja kwa moja/vinavyotokea kwa mfululizo.

Hutumika kutoa maeleo kuhusu tendo moja maalum kwa uwazi zaidi.

Wachezaji **huenda wanaweza kushinda** mchezo wa leo.

Vitenzi Vishirikishi (t)

Vinavyoshirikisha vitu kihali, kitabia au kimazingira.

Aina

Vitenzi Vishirikishi Vikamilifu

Ambavyo huchukua viambishi.

Mama **alikuwa** mgonjwa/jikoni/muuguzi.

Aisha **angali** kitandani/mkaidi/ mwanafunzi.

Vitenzi Vishirikishi Vipunguvu

Ambavyo havichukui viambishi

kuyakinisha	kukanusha
ni/niko	si/siko
ndiko	siko
yuko	hayuko
li/liko	hali/haliko

Viwakilishi (W) na Vivumishi (V)

Viwakilishi ni viambishi au maneno yanayotumiwa badala ya nomino.

Vivumishi ni maneno yanayotoa habari zaidi kuhusu nomino.

VIVUMISHI	VIWAKILISHI
Viulizi	Viulizi
Maneno ya kuulizia. Mizizi ni -pi, -ngapi na gani . Amechukua kitabu kipi? (V. kiulizi)	Kipi kimepotea? (W. Kiulizi) Amenunuliwa mangapi ? Gani imefungwa?
a-unganifu	a-unganifu

Maneno yanayoundwa kwa viwakilishi ngeli na kiishio a. Hutoa maana ya umilikaji Mtoto wa shangazi amelala. (V. a-unganifu)	Wa Juma analia. (W. a-unganifu) Cha mlevi huliwa na mgema.												
Vimilikishi	Vimilikishi												
Hutoa maana ya umilikaji. Mizizi <table border="1" data-bbox="228 527 668 676"> <tr> <th>nafsi</th><th>kuyakinisha</th><th>kukanusha</th></tr> <tr> <td>1</td><td>-angu</td><td>-etu</td></tr> <tr> <td>2</td><td>-ako</td><td>-enu</td></tr> <tr> <td>3</td><td>-ake</td><td>-ao</td></tr> </table> Kiatu changu kimepotea. (V. kimilikishi).	nafsi	kuyakinisha	kukanusha	1	-angu	-etu	2	-ako	-enu	3	-ake	-ao	Usichukue chake . (W. kimilikishi)
nafsi	kuyakinisha	kukanusha											
1	-angu	-etu											
2	-ako	-enu											
3	-ake	-ao											
Sifa	Sifa												
Maneno ya kusifu au kueleza jinsi nomino ilivyo k.m. -fupi, -baya, -kali, -dogo, n.k. Mti mrefu umeanguka. (V. sifa)	Alichukua cheupe . (W. Sifa)												
Vionyeshi/viashiria	Vionyeshi/viashiria												
Maneno ya kuonyesha nomino ilipo. Huwa za karibu, wastani na mbali k.m. hili, hilo, lile. Kiatu hiki kimechafuka. (V. kionyeshi/kiashiria)	Hii ni ya nani? (W. kionyeshi/kiashiria)												
Viashiria visisitizi	Viashiria visisitizi												
Maneno ya kutilia mkazo nomino yakizingatia ilipo. Huwa ya karibu, wastani na mbali. Huundwa kwa kutumia kiwakilishi ngeli katika kionyeshi cha kwanza k.m. kiki hiki-vivi-hivi , lili hili- yaya haya, n.k. Chumvi ii hii ilimwagika. (V. kisisitizi)	Kuku huku ndiko kulinyesha. (W. kisisitizi)												
Virejeshi	Virejeshi												
Hurejelea nomino au kukumbusha kuihusu. Huwa amba- na -o- rejeshi. Mtoto ambaye analala ni wake. Watoto wanaolala ni wao. (V. kirejeshi) Mnyama ambaye huwindwa ni nguruwe. Mnyama awindwaye ni nguruwe.	Ambaye aliniibia ninamjua. Aliyeniiibia ninamjua. Ambaye hula nyasi ni ng'ombe. Alaye nyasi ni ng'ombe.												
Idadi	idadi												

Hutaja idadi ya nomino Aina Idadi halisi (iliyo dhahiri) k.m. -moja, sita, n.k. Idadi ya jumla (isiyo dhahiri) k.m. -chache, -kadha -ingi, n.k. Mwalimu mmoja na wanafunzi sita wameenda. (V-idadi halisi) Vitabu vichache vimechukuliwa na watoto kadha . (V. idadi ya jumla)	Nipe kumi na kimoja . (V. idadi halisi). Amechukua machache tu. (V. idadi ya jumla)
Pekee	Pekee
Hutoa taarifa zaidi kuhusu nomino kwa njia ya pekee. -enye (umilikaji) Msichana mwenye maringo ni yule. (V. Pekee) -enyewe (halisi au kusisitiza) Barua yenye niliipeleka posta. -ote (bila kubakisha) Chakula chote kimeliwa. -o-ote (bila kubagua) Mtu yeyote anawenza kuugua. -ingine (sehemu ya baadhi ya vitu) Mikufu mingine imeibwa. -ingine-o (mbali na/zaidi ya) Nyuzi nyinginezo zilikatika.	Mwenye macho haambiwi tazama. (W.pekee) Yenyewe yaliiva jana. Kiliharibika chote . Popote paliposafishwa pamechafuka. Ametorokea kwagine . Nyingineyo niliweka katika chakula.
Nomino/majina	W
Nomino/majina ambayo hutumika kama vivumishi Mtu mzee hutembea kwa mkongojo. (V. jina/nomino)	
W	Ngeli
W	Viwakilishi ngeli ambavyo huwakilisha nomino k.m. Liliiva jana-Yaliiva jana.
	Nafsi

	Maneno au viambishi vinavyotajia nafsi.												
	Aina												
	Nafsi huru												
	Maneno ya kutajia nafsi.												
	<table border="1"> <thead> <tr> <th>nafsi</th> <th>umoja</th> <th>wingi</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1</td> <td>Mimi</td> <td>Sisi</td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Wewe</td> <td>Nyinyi</td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>yeye</td> <td>wao</td> </tr> </tbody> </table>	nafsi	umoja	wingi	1	Mimi	Sisi	2	Wewe	Nyinyi	3	yeye	wao
nafsi	umoja	wingi											
1	Mimi	Sisi											
2	Wewe	Nyinyi											
3	yeye	wao											
	Yeye ni mtiifu. (W. nafsi huru)												
	Nafsi tegemezi/viambata												
	Viambishi ambavyo hutaja nafsi.												
	<table border="1"> <thead> <tr> <th>nafsi</th> <th>umoja</th> <th>wingi</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1</td> <td>ni</td> <td>tu</td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>u</td> <td>m</td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>a</td> <td>wa</td> </tr> </tbody> </table>	nafsi	umoja	wingi	1	ni	tu	2	u	m	3	a	wa
nafsi	umoja	wingi											
1	ni	tu											
2	u	m											
3	a	wa											
	Walisahau kumwambia. (W. nafsi tegemezi)												

Vielezi (E)

Viambishi au maneno yanayoeleza zaidi kuhusu kivumishi, kitenzi au kielezi kingine.
Yeye ni mweupe **sana/ajabu/kwelikweli/kupindukia/pepepe**.

Alikula **pole pole sana**.

Aina

Vielezi vya Namna/Jinsi

Ambavyo hueleza **vile jambo** lilifanyika.

Aina

Vielezi namna mfanano

Vinayoyeleza **vile jambo** lilifanyika kwa kufananisha na nomino au vivumishi.

Huchukua viambishi **KI** na **VI**.

Anakula **kifisi**.

Tulifanya kazi **vizuri**.

Vielezi namna viigizi

Maneno ambayo kiasili ni **vielezi** k.m. **sana**, **haraka**, **ghafla**, **mno**, **kabisa**, **pole**, **barabara** n.k.

Mwenda **pole** hajikwai.

Vielezi namna hali

Hueleza **hali** ya tendo.

Alilelewa **kwa shida**.

Alilewa **chakari**

Vielezi namna vikariri

Huelezea **vile jambo** lilifanyika kwa kurudiwarudiwa

Alinijibu **kimzahamzaha**.

Tembea polepole.

Yeye hufanya kazi yake **hivi hivi/ovyo ovyo**

Mbwa alibweka **bwe! Bwe! Bwe!**

Vielezi namna ala

Walimpiga Stephano **mawe/kwa mawe**.

Vielezi Namna Viigizi

Hueleza vile kitendo kilitendeka kwa kutumia tanakali.

Mbuni alianguka majini **chubwi!**

Vielezi vya Idadi/Kiasi

Maneno ambayo hutaja kitendo kimetendeka mara ngapi.

Aina

Vielezi vya idadi halisi

Tulivamiwa **mara moja**.

Vielezi vya idadi ya jumla

Alitoroka **mara kadha/nyingi/chache**.

Vielezi vya mahali

Hutaja mahali kitendo kilitendekea.

Aina

Vielezi vya mahali vya maneno kamili

Ndege ilipofika **Nairobi**, ilitua **chini**.

Vielezi vya mahali vya aina ya viambishi

Ni viambishi **po, ko, mo na ni**.

Alipolala palikuwa na siafu.

Wanacheza uwanjani.

Vielezi vya wakati

Hutaja kitendo kililifanyika wakati gani.

Aina

Vielezi vya wakati vya maneno kamili

Rais atawasili **kesho/mwaka ujao**.

Kielezi cha wakati cha kiambishi (po ya wakati)

Nililala nilipofika nyumbani

Viunganishi (U)

Neno au fungu la maneno la kuunganishia.

Aina

Vya kujumuisha pamoja

na

aidha (pia)

isitoshe

kadhalika (pia))

tena

mbali na

fauka ya (zaidi ya)

Vya kukatiza ili kupambanua

walakini (lakini)

bali (lakini)

ijapokuwa (hata kama)

ingawa (hata kama)

Vya kuonyesha kinyume cha mambo

ilhali

lichya ya

Kuonyesha masharti

budi (lazima)

lazima
sharti
ikiwa (kama)

bidi

Vya sababu

kwa
kwa sababu
maadamu (kwa kuwa)
madhali (kwa kuwa)
kwa vile/maana
kwa ajili/minajili ya
mintaarafu (kutokana na)

Vya kuonyesha Chaguo

au
ama
wala

Viunganishi vingine na maana zake

ila (isipokuwa)
laiti (kama)
lau (kama)
mradi (bora)
angalau (bora zaidi)
bighairi (bila ya kujali) k.m. **Minghairi** vitu vilivyo kwenye kabati vinginevyo unaweza kuvichukua.
seuze/sembuse (kulinganisha ili kuonyesha tofauti)
labda (pengine)

Vihusishi (H)

Maneno yanayoonyesha uhusiano.

Aina

Mahali

juu ya, mionganini mwa, katika, mpaka, hadi

Wakati

kabla ya, baada ya, tangu, hadi, mpaka

Sababu

kwa, kwani, kwa sababu, mintaarafu ya

Ala

Alimkata **kwa** kisu.

A-unganifu

Simu **ya** rununu inalia.

Jumba **la** mikutano limeandaliwa.

Kiatu **cha** ngozi hudumu.

Kikome **cha** plastiki ni duni.

Ulinganisho

Zaidi ya, kuliko, kuzidi, kushinda.

Kiwango

Zaidi ya, kati ya, takriban, karibu

Vya hali

Mithili ya, kwa niaba ya

Vihisishi (I)

Maneno yanayotoa hisia za moyoni.
furaha

Hoyee! Haleluya! Alhamdulilahi!
hasira
Kefle! Ah! He!
majuto
Kumbe! Jamani! Ole wangu! Laiti
huzuni/huruma
Pole! Ole! Maskini!
kuitikia
Bee! Labela! Naam! Ehee! Ahaa!
mshangao/mshtuko
Eti! Salaale! Ajabu! Msalia mtume! Lahaula!
kubeza
Mawe! Ngo! Mmm! Mwangalie!
kusisitiza
Hata
kutakia heri
inshallah

Mwingiliano wa Maneno

Hali ya maneno kuwa na matumizi tofauti mifano:

W kuwa V

Huyu analia.

Mtoto **huyu** analia.

V kuwa W

Vikombe **vizuri** vitavunjika.

Vizuri vitaliwa.

V kuwa N

Mti **mrefu** haupandiki.

Mrefu alikuwa jana jioni.

V kuwa E

Viatu **vibaya** vitachomwa.

Uliifanya kazi **vibaya**.

Mtu **mjinga** ni huyu.

Anaongea **kijinga**.

N kuwa V

Tajiri alimdhara Razaro.

Mtu **tajiri** huheshimiwa.

N kuwa E

Nairobi ni mji mkuu.

Amewasili **Nairobi**.

Kitoto kinalia.

Unaongea **kitoto**.

Haraka haina baraka.

Fanya **haraka** tuondoke hapa.

Sindano ya babu imepotea

Alidungwa **sindano/kwa sindano** na daktari.

E kuwa N

Niliwasili **jana**.

Jana yangu haikuwa nzuri.

T kuwa N

Nataka **kulala** sasa.

Kulala kwake kunaudhi.

N kuwa U

Ila yake imemwathiri sana.

Watu wote **ila** yeye walikwenda.

Kichwa changu kina **walakini**.

Nimekula **walakini** sijashiba.

E kuwa I

Mwenda **pole** hajikwai.

Pole! Usijali utapona.

Amepaka rangi **sawasawa**.

Sawasawa! Siku moja tutakutana.

H kuwa E

Paka amepanda **juu ya mti**.

Ameingia **katika choo**.

T kuwa E

Mtoto **akilia** atatapika.

Aliingga **akilia**.

N kuwa I

Gege anacheza **ala** yake ya muziki.

Ala! Waniwekea uchafu katika chakula?

Mofimu

Kipashio kidogo zaidi katika lugha kisichoweza kuvunjwavunjwa zaidi bila kupoteza maana yake.

Aina

Mofimu huru

Neno lisiloweza kugawanya katika vipande mbalimbali na linalojisimamia na kuwa na maana kamili.

Kuku, baba, mama, sana, labda, jana n.k.

Mofimu tegemezi

Isiyoweza kujisimamia na kujitosheleza kisarufi, mifano:

Mzizi (Sehemu ya neno inayobeba maana kuu na isiyoweza kubadilishwa)

m-tu, samahe-k-a, n.k.

Nafsi

Tumesahau

Ngeli

Lilianguka.

Yalianguka.

Kikanushi

Sikumpiga

Halijaoza.

Huli.

Njeo/wakati

Liliiva.

Analia.

Tutaimba.

Alipoenda.

Hali

Me, nge, ngali, hu, ki, ka, n.k.

Mahali

Alipoingia.

Alikoingia.

Alimoingia.

Virejeshi

Lililonunuliwa.

Alijikata.

Mtendwa/watendwa/kitendwa/vitendwa/shamirisho

Alichikichukua.

Kilichowaua.

Mnyambuliko/kauli

Alimpigia.

Alimlilia

Alinikosea.

Alimtolea.

Kiishio

a, e, i, u

Viambishi

Viungo vyenye maana vinavyofungamanishwa na mziziwa neno ili kulipa maana mbalimbali.

Aina**Viambishi Awali**

Ambavyo hutokea kabla ya mzizi.

A-li-ye-ku-kata-a**Viambishi Tamati**

Ambavyo hutokea baada ya mzizi k.m. ki-pig-**ishw-a-cho**

Mnyambuliko wa Vitenzi

Kunyambua kitenzi ni kukiongeza viambishi tamati ili kukipa maana tofauti.

Aina za minyambuliko/kauli za vitenzi**Kutenda**

Hali ya kawaida ya kitenzi.

Kutendatenda

Hali ya kitenzi kurudiwa.

Kutendea

Kwa niaba ya

Badala ya

Sababu

Kuonyesha kitumizi

Mwendo wa kitu kuelekea kingine

Kutendwa

Huonyesha nomino iliyothiriwa na kitenzi.

Kutendewa

Humaanisha kitendo kimetendwa na mtu badala au kwa niaba ya mtu mwengine.

Kutendana

Unamtenda mtu jambo naye anakutenda jambo lilo hilo.

Kutendeana

Unamtenda mtu jambo naye anakutenda jambo lilo hilo.

Kutendeka

Uwezekano wa kitendo kufanyika

Kutendesha

Mtu au kitu kusababisha kufanyika kwa kitendo.

Kutendeshea

Kusababisha kitendo kitendeke kwa niaba ya mwengine.

Kutendeshwa

Kusababishwa kufanya jambo.

Kutendeshewa

Mtu kusababishwa kitendo kitendeke kwa niaba yake.

Kutendeshana

Kusababisha kitendo kitendeke kwa mtu naye anasababisha kitendo kicho hicho kitendeke kwako.

Kutendesheana

Kusababisha kitendo kitendeke kwa niaba ya mtu naye anasababisha kitendo kicho hicho kitendeke kwa niaba yako.

Kutendesheka

Kitendo fulani kinaweza kusaababishwa.

Kutendama

Kuwa katika hali fulani bila ya mabadiliko.

lala-lalama

ficha-fichama

shika-shikama

ganda-gandama

chuta-chutama

funga-fungama

kwaa-kwama

unga-ungama

andaa-andama

saki-sakama

Kutenda

Hali ya mgusano au kushikanisha vitu viwili.

paka-pakata

fumba-fumbata

kokoa-kokota

okoa-okota

kama-kamata

Kutendua

Hali ya kiyume

choma-chomoa

funga-fungua

Kutenduka

Kuweza kufanyika kwa hali ya kinyume.

chomoka

funguka

Vinyume vya vitenzi

komea-komoa

bariki-laani

patana-kosana

angika-angua

mwaga-zoa

ziba-zibua

tatiza-tatua

funika-funua

tega-tegua

tawanya-kusanya

ugua-pona

nasa-nasua

kwamiza-kwamua
 kosa-kosoa
 pakia-pakua
 twika-tua
 paa-tua
 cheka-lia
 anika-anua
 simama-keti
 fukia-fukua
 inama-inuka
 funga-funga
 furahi-huzunika
 kumbuka-sahau
 oa-taliki
 choka-pumzika
 uliza- jibu
 jenga-bomoa
 ishi-kufa/hama
 kufa-kufufuka/ishi
 lewa-levuka
 anza-maliza/isha
 saza/bakiza-maliza
 meza-tapika/tema
 ingia-toka
 dharau-heshimu
 kweya-teremka
 panda-shuka
 sifu-kashifu
 chimba-fukia
 chafua-safisha
 cheka-lia
 panda-shuka
 babaika-tulia
 pokea-aga
 zama-elea
 vaa-vua

kitenzi	tendea	tendwa	tendewa	tendana	tendeka	tendeana	tendesha	tendeshea	tendesheka
cha ogopa	chia	chwa	chiwa	chiana	chika	chiana	chisha	chishia	chishika
cha pambazuka	chea	0	chewa	0	0	0	chesha	cheshea	chesheka
chwa jua kuanza kutua	chwaea	0	chwewa	chweka	0	0	chwesha	chweshea	chwesheka
fa tokwa na uhai	fia	0	fiwa	fika	0	fiana	fisha	fishia	fishika
gwa anguka	gwia	0	gwiwa	0	0	gwiana	gwisha	gkishia	gkishika
ja sogea karibu	jia	0	jiwa	jika	0	jiana	jisha	jishia	jishika
la	lia	liwa	liwa	lika	lana	liana	lisha	lishia	lishika

tia chakula kinywani na kumeza									
nya enda haja kubwa anguka matone	nyea	nyewa	nyewa	nyeka	0	nyeana	nyesha	nyeshea	nyeshika
nywa tia kitu majimaji kinywani na kukimeza	nywea	nywewa	nywewa	nyweka	0	nyweana	nywesha	nyweshea	nywesheka
pa kabidhi	pea	0	pewa	peka	pana	peana	pesha	peshea	pesheka
pwa maji toka ufuoni hadi mbali ya bahari	pwea	0	pwewa	pweka	0	0	pwesha	pweshea	pwesheka
ta taga	tia	o	tiwa	tika	0	0	tisha	tishia	tishika
wa tokea	wia	0	wiwa	wika	wana	wiana	wisha	wishia	wishika

Matumizi ya Maneno na Viambishi Maalum

Maneno Maalum

ila

isipokuwa

Watu wote **ila** yeye wameenda.

kasoro

Hakuna kizuri kisicho na **ila**.

labda (pengine/shaka)

Haonekani siku hizi **labda** amepata uhamisho.

ikiwa

(kama/shaka)

Tutamkuta nyumbani **ikiwa** amepewa likizo.

masharti

Mgonjwa atapona **ikiwa** atakunywa dawa ipasavyo.

walakini

dosari

Ghorofa limebomolewa kwa sababu lilikuwa na **walakini**.

lakini/bali

Nimekula **walakini** sijashiba.

ingawa/ingawaje (hata kama)

Nilijilaza kitandani **ingawa** sikuwa na usingizi.

ijapokuwa/japo (hata kama)

Usicheze na nyoka **ijapokuwa** ni mdogo.

jinsi

njia/utaratibu wa kufanya jambo

Sijui **jinsi** ugali unavyopikwa.

aina/namna/sampuli

Siwezi kula chakula **jinsi** hii.
kulingana na/kama
Alikuja **jinsi** alivyoniahidi.

kwa
mahali
Ameenda **kwa** Juma.
jinsi
Alisoma **kwa** bidii.
sehemu ya kitu kisima/akisami
Amepata alama moja kwa tano katika mtihani.
pamoja na
Harusi ilihudhuliwa na wazee **kwa** vijana na tulikula wali **kwa** nyama.
kuonyesha kitu kilitumiwa kama kifaa
Alikata mkate **kwa** kisu.
sababu
Aliugua **kwa** kunywa maji machafu.
kuunganisha vipashio viwili
Leo ndiwe utapika **kwa** **hivyo** tayarisha viazi.
muda/kipindi
Alilia **kwa** nusu sana.
kufanya jambo bila kupoteza wakati
Baada ya kula, tulienda moja **kwa** moja kulala.
kivumishi cha a-unganifu cha ngeli ya KU
Kucheka **kwa** Maria kunaudhi.
umiliki wa mahali
Twende nyumbani **kwangu**.

na
kiunganishi
Mama **na** baba wanalima.
umilikaji
Kamau **ana** kitabu kizuri.
wakati uliopo
Anaandika barua.
kauli/mnyambuliko
Kamau na Juma wanapigana.
kuonyesha tofauti
Kiatu hiki ni tofauti **na** kile.
mtenzi
Alipigwa **na** mwalimu.
kuonyesha ufupisho wa nafsi
Alisaidiwa **nao**.

Zoezi
Eleza matumizi ya na katika sentensi zifuatazo:

Baba **na** mama wanapigana kwani **ana** tabia ya kulewa.
Mtoto aliteswa **na** mama yake kwa kuwa tofauti na wengine **nami** kikamkanya.

wala (kukanusha)

Sikumtusi **wala** kumpiga.

Viambishi Maalum

me/ja (hali timilifu/kitendo kutendeka na si muda mrefu uliopia)

Mama amewasili.

Mama hajawasili.

hu

mazoea/jambo hutokea kila wakati
Yeye **hulala** mapema.
kikanushi
Hukutibiwa vizuri.

li

wakati uliopita
Alitupatia zawadi.
ngeli
Tunda **limeiva**.
kitenzi kishirikishi kipungufu
Jembe **li** ghalani.

ni

nafsi ya kwanza umoja
Niliwasili jana.
mahali
Twende **kanisani**.
kitenzi kishirikishi kipungufu
Yeye **ni** daktari.
wingi
Tokeni nje.
ndi- (kitenzi kishirikishi kipungufu)
Yeye ndiye aliniibia pesa.

ji

udogo
Kijitu kimeanguka.
ukubwa
Jibwa limebweka.
kirejeshi
Alijipalia makaa.
nafsi ya pili
Jichukulie upendacho.
kiambishi tamati cha kuunda nomino.
Mwimbaji alituzwa.

ki

kitendo ki katika hali ya kuendelea
Tulikuwa **tukila** alipoingia.
masharti/kitendo kinategemea kingine
Utapita mtihani **ukijitahidi**.

udogo

Kitoto **kinalia**.
ngeli
Kitabu kimechukuliwa.
kitenzi kishirikishi kipungufu
chakula **ki** mezani.
kielezi namna mfanano.
Yeye hula **kifisi**.
kitendo hakifanyiki kamwe
Chai hii hainywe**ki**.
ku

kikanushi cha wakati uliopita

Hakumpiga kwa jiwe.

nafsi ya pili umoja.

Alikupigia simu jana.

mahali

Huku kumesafishwa.

ngeli

Kuugua kumemnyenyekesha.

mwanzo wa kitenzi

Ameenda **kusafisha** nyumba.

ka

mfuatano wa matukio

Tulikula chakula, tukanywa chai kisha tukalala.

vichwa vy a habari

Mwizi **kapigwa** mawe

kutoa amri

Kachezeeni nje!

kitendo fulani ni tokeo la kingine

Tulisoma kwa bidii **tukapita** mtihani.

kutoa nasaha/shauri

Kamwombe babako msamaha.

a

Hali isiyodhihirika ya wakati uliopo

Watoto wacheza uwanjani.

vichwa vy a habari

Waziri **aaibishwa** na wananchi.

kitendo kinaendelea

Twaenda sokoni.

nafsi ya tatu umoja

Yeye **aliudhika** sana.

ngeli

Mbuzi yule **atachinjwa** kesho.

kiishio

Mtoto amekula vizuri.

nge/ngali (masharti yanayowezekana au yasiyowezekana)

Ningkuwa na pesa, ningenunua kiatu.

Laiti ningalijua nisingalingia katika hilo basi.

po

wakati

maalum

Yeye **anapolala** hukoroma.

Wowote/mazoea

Mwalimu aingiapo wanafunzi husimama.

mahali

Paliposafishwa pamechafuka.

masharti

Mtoto aamkao, mpe uji.

kikanushi cha ki ya masharti

Akila.-asipokula.

Viakifishi

Alama za usemi("")

Usemi halisi
“Njoo kesho,” mama akamwambia.

Lugha ngeni
“Ninunulie jarida la ‘Parents’”, babake akamwambia.
Vipindi, filamu, makala
“Vioja Mahakamani”

Semi
“kumwaga zigo”

Dukudu (...)

maneno yameachwa ya kutangulia, kati au ya mwisho. Yaweza kuachwa kwa kuwa makali
Nyani haoni...

kukatizwa usemi/kauli

AMINA: Mama ni...

MAMA: Kwanza watoka wapi usiku huu?

maneno yanaendelea

Alimwambia ajihadhari anapovuka barabara...

Koma/mkato/kipumu(,)

pumziko fupi katika senyensi

Tulipofika sokoni, tulinunua mboga.

kuorodhesha

Alinunua mboga, samaki, nyanya na viazi.

kuonyesha mwanzo au mwisho wa usemi halisi

“Njoo kesho,” mama akamwambia.

kuandika anwani

Shule ya upili Gatwe, S.L.P 160, Kerugoya.

baada ya kutaja jina la mtu anayepewa habari

Daktari, ningependa kukuona.

kutenganisha sentensi zenye masharti

Usipofanya kazi, usile.

kuandika tarehe

Alizaliwa mwezi wa Julai, tarehe 18, 1999.

kuandika tarakimu zinazozidi elfu

1,000, 13,000, n.k.

Ritifaa/kibainishi(')

herufi imeachwa

wal'otutuma

shadda/mkazo

`iba, ka`lamu

katika sauti ya king'ong'o

Ng`ombe amekufa.

Kufupisha

Tu'shasafisha nguo.

katika kuandika miaka yenye namba izilizoachwa

‘73-‘99.

Mshazari/mkwaju(/)

Tarehe

Alizaliwa tarehe 5/6/1998.

kuonyesha kumbukumbu

KUMB 1/2009

kuonyesha visawe

Nenda katika shule/skuli.

Kuonyesha au
Wanawake/wanaume wataajiriwa.

Kistari kifupi(-)

kuandika tarehe

5/6/2006

kuonyesha silabi, viambishi au mofimu

sa-la-mu na imb-a.

kuonyesha neno linaendelea katika mstari unaofuata.

Usitenganishe sauti za silabi.

Kuonyesha mzizi wa neno

-ma,-bwa

kuonyesha kudumishwa kwa sauti

Lo-o-o-o!

Hadi/ kipindi cha tukio fulani

1999-2008.

Kutenganisha usemi na msemaji

Huo ni upumbavu-Kibaki

Kistari kirefu()

kuutenganisha usemi na msemaji

kuonyesha mabadiliko ya ghafla

Wanafaunzi ni wajinga-samahani, simaanishi wote.

kutangulia maelezo ya ziada

Walisaidia nchi za Afrika Mashariki- Kenya, Uganda na Tanzania kwa msaada

Mstari()

kusisitiza

Jibu maswali mawili pekee.

kuonyesha aina za maneno

Mtoto wangu analala (V. kimilikishi).

kuonyesha vitabu, majorida na magazeti

Chemchemi za Kiswahili, "True Love", n.k.

kuandika anwani/kichwa

Mwanafunzi Adhibiwa/Kaadhibiwa Vikali

Kikomo/kitone/nukta(.)

mwishoni mwa sentensi.

kuandika tarehe

2.3.2013

kuonyesha ufupisho wa maneno

Dkt.,Bw.,Bi.,C.C.M

kuonyesha takwimu

4.5, 86.27, n.k.

ikutenga shilingi na senti

6.50-shilingi sita na senti hamsini

juu ya herufi j na I

Nusu/semi koloni/nukta na kituo(:)

kugawa sentensi mbili zinazoweza kujisimamia bila ya viunganishi

Wasichana walifuata maagizo waliyopewa; wafulana waliyagomea.

kama kipumziko katika sentensi ndefu

Alipochunguza ile hati aliyokabidhiwa na wale wafanya biashara aliona kuwa si nzuri; akaamua kujitenga nayo.

Vifungo/mabano/paradesi()

kuzingira nambari au herufi katika orodha

(i),(a)

kuonyesha maelezo ya vitendo vyta msemaji katika mazungumzo, mahojiano au tamthilia
MAMA :(*Akiinama.*) Hebu njoo haraka.

kutoa maelezo zaidi

Ema (kifungua mimba changu) chaja leo kutoka marekani.

kuonyesha visawe

Mamba (ngwena) huliwa.

Herufi kubwa(H)

mwanzoni mwa sentensi.

kuandika anwani

S.L.P 1000, Bura.

mwanzoni mwa usemi halisi

“Twendeni zetu,” akatwambia.

baada ya kiulizi (?) na hisi (!)

Lo! Ulienda? Hebu niambie yaliyojiri.

mwanzoni mwa nomino za pekee

Musa

ufupisho wa maneno

C.C.M (Chama cha Mapinduzi)

mwanzoni mwa majina ya vitabu, majarida, magazeti, vipindi, filamu, n.k.

kuandika sifa inayotokana na jina la pekee

Kiganda, Kikristu.

Koloni/ Nukta mbili (:)

kuorodhesha

Ukitaka kuandaa samosa, unahitaji vitu hivi: unga, nyama, chumvi, mafuta na kitunguu
kutangulia usemi halisi

Alimwangalia kisha akamtupia: “mshenzi.”

kuandika mazungumo, mahojiano au tamthilia

MAMA :(*Akiinuka.*) Umechelewa wapi?

kutenganisha dakika na sekunde

9.25:05

kutangulia maelezo fulani

Alipofungua mlango alishtuka: mizoga ya punda ilikuwa imetapaka nje.

Hisi/mshangao (!)

kuamrisha

Kachezeeni nje!

Kamau! Unafanya nini?

baada ya vihisishi

Masalaale! Pesa zangu zote zimeibwa.

baada ya sentensi iliyo mshangao

Gari langu limeibwa!

kusisitiza

Kesho msichelewe kuwasili shulen!

kudharau/kubeza

Mwangalie! Kichwa kama jiwe.

baada ya tanakali

Mate yalimdondoka ndo! Ndo! Ndo!

Kiulizo (?)

mwishoni mwa sentensi iliyo swal

mwishoni mwa methali zenyenye muudo wa swal

Pilipili usiyoila yakuwashiani?

kuonyesha shaka

Kenyatta alizaliwa mwaka wa 1945(?)

kuonyesha mwaka wa kuchapishwa kwa kitabu haujulikani

Mlacha J (?) Tujujue Ipasavyo

Herufi nzito (h)

kusisitiza

Jibu maswali *manne* pekee.

kuonyesha wakati/njeo au hali

Nilicheza,Nimelima

kuonyesha umoja na wingi

mtoto-watoto

kuonyesha aina ya neno katika sentensi

Mtoto **wake** amelala (kivumishi)

Herufi za mlazo/italiki(h)

kuonyesha aina ya kiambishi au mofimu

Ki-li-cho-ib-w-a (kirejeshi).

kusisitiza

Jibu maswali *mawili*.

kuonyesha jina la kitabu

Nyota ya Rehema

kuonyesha maneno ya kigeni

Napenda *mukimo*.

kuonyesha maelezo ya vitendo vya mhusika katika mazungumzo, mahojiano na tamthilia

AMINA: (*Akiinuka*) Mama ameenda kwa Farashuu.

Kinyota(*)

kuonyesha neno limeendelezwa vibaya

*kitaabu

kuonyesha sentensi haina mpangilio sahihi wa maneno

*Kisu cha hiki ni nani?

kuonyesha tanbihi (maelezo ya neno yanapatikana chini mwa ukurasa)

idhibati*

kuonyesha sentensi ina makosa kisarufi

*Kuku hii ni ya nani?

Usemi Halisi

Maneno halisi kama yanavyotamkwa na msemaji.

Huandikwa bila kugeuza chochote.

Huanzia kwa herufi kubwa.

Hunukuliwa kwa alama za usemi ambazo huandikwa zikiwa mbili mbili na moja moja katika dondoo ndogo k.m. “Mwambie ‘ugua pole’ ukimuona,” baba aliniambia.

Koma hutumiwa mwanzoni au mwishoni mwake.

Msemaji mpya anapoanza kusema, unapaswa kufungua aya mpya k.m.

Alimuuliza, “Huendi kwa nini?”

“Sikupewa ruhusa,” alijibu Zahara.

Baada ya (?) na (!) na (.) maneno huanzia kwa herufi kubwa k.m. Lo! Unatoka wapi saa hii? Aliniuliza.

Usemi wa Taarifa

Ripoti kuhusu mambo yaliyosemwa na mtu mwagine.

Si lazima maneno yatokee yalivyosemwa. Yanaweza kubadilishwa mradi ujumbe ubakie ule ule.

Alama za mtajo, kiulizi na hisi hazitumiki.

Maneno “kwamba” na ‘kuwa’ hutumiwa.

Baadhi ya maneno na viambishi hubadilika k.m.

usemi halisi	usemi wa taarifa
-angu	-ake
-etu	-ao
-enu	-ao
-ako	-ake
wiki ijayo	wiki
kesho	iliyofuata
leo	siku iliyofuata
sasa	siku hiyo
huyu	wakati huo
hii	huyo
ta/ki	hiyo
ni	nge
na	a
jana	li
Lo!	siku
?	iliyatangulia alishangaa alitaka kujua

VITATE**T/D****Tata**

hali ya kutoelewaka
sentensi hii ni **tata**.
fundo katika uzi
uzi umeingia **tata/umetata**.

Dada

ndugu wa kike

Tua

shuka kutoka angani
ndege ilitua uwanjani.
weka chini k.v. mzigo

Dua

maombi kwa Mungu
omba **dua**
piga **dua** –apiza/laani

Toa

ondoa kitu ndani ya kingine
kinyume cha jumlisha

Doa

alamu yenyre rangi tofauti na mwili wa kitu
dosari/ila/walakini

Ndoa

arusi/makubaliano rasmi ya mwanamke na mwanamume kuishi pamoja kama mke na
mume/chuo

Tundu

uwazi mdogo wa mviringo kwenye kitu k.v. sindano
kitu maalum cha kuwekea ndege kilichotengenezwa kwa mabati, matete n.k.

Dundu

mdudu anayebeba uchafu
rundo la vitu /mtumba

Tuma

peleka kitu k.v. barua kwa njia ya posta
agiza mtu kufanya jambo

Duma

mnyama mkubwa mwenye umbo kama la paka
kamata, hasa katika vita

K/G**Kuku**

aina ya ndege anayefugwa nyumbani

Gugu

mmea unaoota mahali usipotakiwa
mmea wa mwituni mfano wa unyasi

Kuni

vipande nya mti nya kukokea moto

Guni

shairi la arudhi lililokosa kutosheleza kanuni moja au zaidi ya uandishi

Kuna

kwaruza kwa kucha /kitu chenye menomeno

Guna

toa sauti ya kuonyesha kukataa, kutoridhika, au kuchukia jambo.

Kenge

mnyama kama mhusi mdogo

Genge

kundi la watu

pango/shimo

Kesi

daawa/mashtaka yanayosikilizwa mahakamani

Gesi

hewa inayotumiwa kupikia au kutiwa katika vinywaji

hewa ambayo haigeuki na kuwa majimaji katika joto la kawaida

CH/J**Changa**

toa kitu ili kukusanya kwa kusudi fulani

siokomaa

chanja/pasua vipande vidogo vidogo k.v. kuni

Janga

hatari/balaa

Chema

kizuri

Jema

zuri

Chini

kwenye ardhi/sakafu

Jini

shetani/ mtu muovu

Choka

pungukiwa na nguvu baada ya kufanya kazi

Joka

nyoka mkubwa sana

Chungu

chombo kinachofinyangwa cha kupikia

kinyume cha tamu

idadi kubwa (chungu nzima)

mdudu mdogo wa jamii ya siafu

Chambo

kinachowekwa kwenye mtego kunasia wanyama,samaki n.k.

Jambo

habari,tukio shughuli

Kucha

elekea asubuhi

ogopa

Kuja

hali ya kusogea karibu

Chuma

pata mali

madini magumu yanayotumiwa kujengea na kuundia vitu tungua matunda au maua kutoka mtini

Juma

wiki

jina la mtu

Chenga

hepa kwa hila

mchele uliovunjikavunjika(mchele wa chenga)

Jenga

aka nyumba

fanya madhubuti/imarisha

Mchi

mti wa kupondea kwenye kinu

Mji

makazi ya watu wengi kulikojengwa nyumba nyingi

mahali kaburini anapowekwa mauti

sehemu ya kati ya chupa ya mwanamke mja mzito inayounganisha mtoto na mama

mwili wa

Kichana

kitu cha kuchania nywele

Kijana

mtu wa makamo mwenye nguvu/mtoto wa kiume kabla ya kubaleghe

F/V**Faa**

kusaidia

kuwa vizuri

Vaa

eneza kitu katika mwili ili kufunika sehemu fulani

Fua

safisha nguo

tengeneza kitu kutohana na madini

toa maji katika chombo

fua maji

Hakufua dafu. (hakufaulu)

Vua

pata samaki kwa kutumia wavu, mshipi, ndoana n.k.

ondoa nguo mwilini

nusuru, okoa, ponya

vua macho (tazama)

Fika

wasili mahali

bila shaka/kabisa

Vika

valisha

Fuka

toa moshi bila kuwaka

uji wowote mwepesi (uji **fuka**)

Vuka

enda upande wa pili

Fuma

piga kwa mkuki

ona kwa ghafla bila kutazamia mtu anayetenda jambo ovu

tengeneza kitu kwa kusokota nyuzi, ukindu n.k

Vuma

julikana kwa watu wengi k.v. habari, mtu n.k.

toa sauti nzito k.v. simba, upepo mkali, ngoma n.k.

Afy

hali nzuri ya mwili/siha

Avya

toa mamba

tumia ovyoovyo malii, pesa, n.k.

Fito

vipande vya miti au chuma vya kujengea nyumba

Vito

mawe ya thamani

Fuja

tumia vibaya

haribu malii, nguo ,chakula n.k.

Vuja

pita kwa kitu mahali penye upenyo

Gunia hili linavuja.

Vunja

fanya kitu kigumu kuwa vipande vipande

badilisha pesa ziwe ndogondogo

enda kinyume na kanuni

Futa

pangusa
chomoa kisu
toa maji nje ya chombo/fua maji

Vuta

fanya kufuata/burura
ingiza hewa au moshi mapafuni

Wafu

waliokufa

Wavu

utando wa nyazi wa kufulia samaki,kutegea wanyama,kuweka golini/kimiani n.k

CH/SH

Chaka

mahali penye miti iliyosongamana
msimu wa kaskasi/joto na ukavu wa ardhi

Shaka

wasiwasi
tuhumuma

Chali

lala mgongo juu kichwa chini
mtu anayechekesha watu kwa kuwatolea mkasa

Shali

kitambaa cha begani cha shehe

Shari

balaa (pata **shari**)

Chati

mchoro unaotoa maelezo Fulani

Shati

vazi la juu la mwili lenye mikono

Sharti

lazima

Choka

pungukiwa na nguvu baada ya kufanya jambo kwa muda mrefu

Shoka

kifaa cha kukatia na kupasulia miti

Chombo

ala ya kufanya kazi

Shombo

harufu mbaya ya samaki

Chokoa

tia kitu chenye ncha kwenye tundu au shimo ili kutoa kitu k.m **chokoa** meno

Shokoa

kazi ya kulazimishwa (fanyishwa **shokoa**)
shamba lilolimwa na kuachwa kumea nyasi

TH /DH**Thamini**

tia maanani, heshimu

Dhamini

toa pesa maakamani ili mshtakiwa asitiwe korokoroni

Thamani

kima

Dhamana

malipo ya kortini

Thibiti

kuwa ya kweli/kuaminika

Habari imethibiti.**Dhibiti**

tia mkononi

Nikidhibiti pesa zangu kutoka kwake nitanunua baiskeli.
wека chini ya mamlaka

Ridhi

kubali

pendezwa na jambo

Rithi

miliki kitu kutoka kwa mtu aliyekufa ama uliyе na uhusiano naye
pata jambo au ujuzi kutoka kwa mtu mwingine

A/H

Apa

tamka jina aghalabu la Mungu kuthibitisha jambo Fulani

Hapa

mahali karibu

Ama

au

Hama

toka mahali fulani ili kwenda mahali pengine kuishi (gura)

Adimu

-a shida kupatikana,nadra

Hadimu

-mtumishi (mahadimu)

Ajali

jambo la madhara au hatari

Hajali

kinyume cha jali

Auni
saidia
Launi
rangi

L/R
Lahani
tuni
Rahani
chumba maalum katika nyumba au chombo cha kuwekea vitu

Lea
tunza mtoto
Rea
ghadhibika

Lemba
nyanganya kwa hila,punja
Remba
pamba, rembesha
Fahali
ng`ombe dume
Fahari
-a kujivuniwa kwa watu

Mahali
sehemu ambapo mtu au kitu huweza kukaa
Mahari
mali au fedha inayotolewa na mwanamme kupewa wazazi wa mwanamke anayetaka kumuoa
S /SH
Saba
namba inayoonyesha idadi
Shaba
madini yenye rangi ya manjano

Saka
tafuta,winda
Shaka
wasiwasi
tuhuma
kutokuwa na hakika

Suka
tikisa kitu
pitisha kitu kama nywele baina ya zenyewe kupata mfumo fulani
Shuka
enda chini kutoka juu ya kitu
kitambaa cha kujifunga kiunoni

Soga

mazungumzo ya kupitisha wakati

Shoga

jina waitanalo wanawake marafiki
msenge

Sababu

kinachofanya jambo kutokea,chanzo

Shababu

kijana

J/NJ**Jaa**

tosha

tapakaa kila mahali

mahali pa kutupia taka

Njaa

hali ya tumbo kutaka kupata chakula

ukosefu mkubwa wa chakula

Chema

kizuri

Jema

zuri

Njema

nzuri

Jia

sogelea karibu

Njia

barabara

namna au jinsi ya kufanya jambo

Jozi

vitu viwili vinavyofanana vilivyo pamoja

Njozi

maono yatokeayo usingizini;ruia

Jana

siku kabla ya leo,mwaka kabla ya huu

buu la nyuki-kama kiluwiwi cha nzi

Njana-samaki mwenye rangi nyekundu

D/ND**Dege**

eropleni kubwa

ndege mkubwa

ugonjwa wa watoto unaosababishwa na homa kali

Ndege

mnyama aghalabu anayeruka kwa mabawa
eropleni inayosafiri angani
ndege mbaya/mzuri (bahati nzuri/mbaya)

Duni

kitu chenye thamani ya chini

Nduni

ajabu/lisilo la kawaida

B/MB

Basi

gari la abiria

kisha

Mbasi

rafiki

Buni

gundua

unda

tunga

Mbuni

ndege asiyeweza kuruka lakini huenda mbio sana
mkahawa au mti uzaao kahawa

Bali

lakini

sijali wala **sibali** (kusisitiza kutojali)

Mbali

si karibu

tofauti

Mbari

ukoo

Bega

sehemu ya mwili/juu ya mkono na chini ya shingo

Mbega

nyani

manyoya ya ndege wanayojifunga wachezaji ngoma (jifunga **mbega**)

Iba

chukua kitu cha mtu mwengine bila ruhusa

Imba

tamka maneno kwa sauti ya mziki

G/NG

Gawa

tenga katika sehemu mbalimbali
aina ya ndege wa usiku;kirukanja

Ngawa

mnyama afananaye na paka

Guu

mguu mkubwa sana

Nguu

kilele cha mlima

nguru_aina ya samaki

Goma

kataa kufanya jambo mpaka masharti fulani yatimizwe

ngoma kubwa sana

duwi (aina ya samaki)

Ngoma

ala ya mziki inayotengenezwa kwa kuwambwa ngozi kwenye mzinga (piga ngoma)

mchezo wa kufuata mdundo wa ngoma (cheza ngoma)

Koma

alamu ya kituo

acha kufanya jambo

P/B**Pata**

kuwa na jambo, hali au kitu

kuwa kali

Kinolewacho **hupata**.

Bata

ndege mwenye vidole vilivyotandwa aghalabu akaaye majini

Papa

samaki mkubwa

Baba

mzazi wa kiume

Pana

kinyume cha -embamba

Bana

finya

Bango

uwazi ulio ardhini, mtini au jabalini

Bango

kipande cha karatasi ngumu kama kadi

bati linalozua matope juu ya gurudumu la gari au baiskeli

Pacha

watoto wanaozaliwa kutohana na mamba moja

Bacha

tundu kwenye ukuta; shubaka(*closet*)

Paja

sehemu ya mguu kati ya goti na nyong'a

Pania

kazana ili kufanya jambo lililokusudiwa

Bania

zua kitu bila ya kutaka kikitumia (bania pesa)

Pima

tafuta urefu, uzito n.k.

Bima

mkataba na shirika wa kulipa pesa ili kupata fidia mtu anapofikwa na hasara

Punda

mnyama

Bunda

fungu la karatasi,noti,ngozi n.k

Panda

enda juu

kifaa cha kurushia vijiwe; manati

baragumu

tia mbegu ardhini ili zimee

Banda

jengo kubwa la kuwekea vitu au wanyama

Pasi

fuzu/faulu

hati inayomruhusu mtu kusafiri nje ya nchi/pasipoti

chombo cha kunyooshea nguo

Basi

gari kubwa la abiria

Mbasi

rafiki

T/D

Tamu

enye ladha ya kuridhisha mdomo

Damu

maji mekundu yanayozunguka mwilini

ukoo

Taka

kuwa na haja ya jambo fulani

uchafu

Daka

pokea kwa mikono kilichorushwa

tunda bichi (nazi daka/danga)

Tokeza

fanya kuonekana

Dokeza

toa habari za siri kwa uchache

Tai

ndege mkubwa mwenye makucha marefu alaye mizoga (*vulture*)
kitambaa kinachovaliwa kwenye ukosi wa shati

Dai

taka kupewa kilicho chako
habari inayosemwa na hajathibitishwa

K/G**Kamba**

uzi mnene
samaki mdogo
mnyama wa baharini mwenye miguu mingi ambaye huliwa
kata kamba (kimbia)

Gamba

ngazi kama pembe ya kasa, samaki ,kasa au kobe(*scales*)

Konga

kuwa mzee
kusanya vitu au watu mahali pamoja (kongamano)
meza maji kidogo ili kupunguza kiu (konga roho)

Gonga

kutanisha kitu kimoja na kingine kwa kuvipiganisha

Koti

vazi zito livaliwalo juu ya nguo

Korti

mahakama

Goti

kiungo cha mguu kinachounganisha pajaa na muundi

Mfugo

mnyama anayefugwa nyumbani kwa ajili ya kuliwa au biashara

Mfuko

kitu cha kitambaa cha kutilia vitu

Tegua

fanya mtego usifanye kazi
ondoa chombo kama chungu mekonii
fanya kiungo cha mwili kifyatuke

Tekua

angusha kwa kusukuma
ng`oa kwa nguvu k.v. mmea

Mkuu

kiongozi
wenye hadhi kubwa

Mguu

kiungo cha binadamu au mnyama cha kusimamia au kutembelea

Okaa

tia ndani ya tanuu kitu ili kiive au kikauke k.v unga uliokandwa au matofali

Oga

safisha mwili

enye hofu

Pika

weka kitu k.v. chakula sufuriani juu ya moto ili kiive

Piga

kutanisha vitu kwa nguvu

piga chafya, maji, hodi n.k.

Ukali

hali ya kutokuwa mpole

hali ya uchungu (ladha)

Ugali

chakula kinachopikwa kwa unga wa mahindi na kusongwa na maji moto hadi yakauke

MASWALI YA SARIFI

C1

(a) Akifisha kifungu kifuatacho

"Baba Wafua, ona barua iliyotoka kwa mwanao. Hata hati haisomeki" "Lo" baba watoto akamaka. Hii barua kweli imetoka kwa mwanangu Wafua. "Waniuliza mimi?" mama akamjibu "Tazama maandishi na anwani basi. Shule ya Msingi ya Burungani S.L.P 128 Vuga" (alama 5)

(b) (i) Andika sentensi ifutayo kwa wingi

Uwanja mwingineo umechimbiliwa kuongezea ule wazamani (alama 1)

(ii) Unda jina kutokana na kivumishi hiki

Refu (alama 1)

(iii) Tunga sentensi moj a ukitumia-ki-yamsahrti (alama 1)

(c) (i) Tunga sentensi tano kuonyesha matumizi matano tofautiyaneno ,

KWA (alama5)

(ii) Tumiaviunganishivifuatavyokatika sentensi

I) Mighairi ya

II Maadam

2) (alama

(d) Sentensi ifuatavyo ina maanambilitofauti. Zieleze

Huyu amekuja kutuliza (alama 2)

(e) Tofautisha maana

(i) Ningekuwa na uwezo ningesafiri kwenda ng'ambo

(ii) Ningalikuwanauwezoningingalisarikikwendang'ambo (alama2)

(f) Ainisha sehemu zote sarifi katika sentensi ifuatayo

Ninaondoka

(g) Unda jina moja kutokana na majina yoyote mawiliyaKiswahilisanifti (alamal)

C2

- (a) Sahi Wshamakosayaliyomokatika sentensi hizi mbili zifuatazo
(i) Bei za vitu zimepanda juu sana siku hizi
(ii) Weka mizigo kwa gari
(b) Elezamaanaya sentensi hizi
(i) mikono yao imeshikana
(ii) mikono yao imeshikamana (alamal 2)
(c) Andika sentensi zifuatazo ukitumia kinyume cha neon lililoandikwa kwa herufi za mlazo;

- (i) Usijaribu *kupaaza* sauti unapoimba
(ii) Huyu ni mtu *mwenye busara*
(iii) Binadamu hawesi *kumuumbua* mwenzake

(alamal)

(alamal)

(alamal 1)

- (d) Akifisha kifungu kifioatacho:

Bwana mwenyekiti mgeni wetu wa leo wazazi waalimu wote hata wanafunzi leo ni siku muhimu je mngependa niwafahamishe msaada tuliopokea kutoka kwa wizara ya elimu

(alamal 4)

- (e) Tunasema: Mtoto huyu mzuri anapendeza

Ukitumia majina yafuatayo kamilisha sentensi ukifuata mfano ulio hapo juu

- (i) Ngome
(ii) Mitume
(iii) Heshima
(iv) Ng'ombe
(v) Vilema

(alamal)

(alamal)

(alamal)

(alamal)

- (h) Kutokana na vitenzi tunaweza kuunda maj ina, na pia kutokana na maj ina tunaweza kuunda vitenzi. Mfano:

Jina

Kiteado

Mwuzaji

enza

Muzo

enza

Wimbo

imba

Sasa kamilisha:

Jina

Kitendo

- (i) Mnada
(n) Kikomo
(iii) _____
(iv) _____
(v) _____

ruhusu

ashiki

husudu (alamal 5)

- (i) Andika katika msemo halisi

Myulana, alimwambia baba yake kuwa alitaka kwenda sokoni (alamal 2)

- (n) Andika katika msemo wataarifa

Nitakuwa nikija hapa kila siku kukuona", Kamau alimwambia shangazi yake '

Eleza matumizi ya' Po' katika sentensi hii Nilipofika nilirnwona pale alipokuwa amesimama (alamal 2)

- (k) Mtu akicheza mchezo mahali fulani tunaweza kusema alicheza hapo ukifuata mfano huu, tumia vitenzi vilivyoko l'tika mabano lojkamilisha:

- (i) Ali hapo (la)
(ii) Ali hapo (fa)

(iii) Ali

hapo (oa)

www.KCSEpdf.co.ke

C3

Jibu maswali yafutayo kulingana na maagizo

(a) Andika katika msemo wa taarifa

Mzazi 'lieshonatokaufikenyumba Mtoto:

"Nitajaribu, lakini mwalimu alisema tutafanya mtihani jioni

(alamal4)

(b) Badiisha katika udogo kisha uukanushe udogo huo

- (i) Guu lake limepona baada ya kuumwa na jibwa la jijini (alamal2)
(ii) Nyumba yenyewe ilijengwa bondeni karibu na mto (alamal2)

(c) Andika katika kauli ya kutendesha

- (i) Nataka upike chakula hiki vizuri (alamal)
(ii) Toa ushuru forodhani (alamal)

(d) Sahihisha bila kubadilisha maana ;

- (i) Usikuje hapa kwetu kwani sitakuwamo (alamal)
(ii) Basi la shule limeharibika moshi nyingi inatokea dirishani na maji inatiririka ovyo (alamal)

(e) Eila kubadilisha maana andika sentensi zifuatazo ukitumia kirejeleo cha ngeli kifaacho

- (i) Nyumba alishinda farasi kukimbia (alamal)
(ii) Milango yote yajifunga ovyo nenda ukafunge (alamal)
(iii) Hamisiamekatanyasivizuri (alamal)
(iv) Jiwe lile liliangukia matunda (alamal)

(f) Eleza matumizi manne tofautiya - na -

- (g) Eleza maana mbili mbili zinazotakana na sentensi zifuatazo**
- (i) Mtoto alitimua mbio, kuona nyoka (alamal 2)
(ii) Juma alifagia chakula (alamal)
(iii) sisikii vizuri (alamal2)

(h) Tunga sentensi ya neno moja ambayo ina visehemu vifuatavyo vya sarufi

- kiima,
-Wakati
-kirejeleo
- Kiwakilishi kitendwa
-Kitenzi (alamal 5)

(i) Bila kunyambua andika maneno mawili ambayo yanatokana na shina moja na neno:

Imani

C4

1. (a) *Akifisha kifungu hiki:*
nilipomwendea aliniangalia kisha akaniambia siamini kuwa ni wewe uliyeandika
barua (alama3)
- (b) *Onyesha viunganishi vingine badala ya vile viliviyotumiwa katika sentensi hizi:*
Watu wanne walipeperushwajuu kwajuu na upemo mkali (alama 4)
- (c) *Tumia viunganishi vingine badataya vile viliviyotumiwa katika sentensi hizi:*
 - (i) Anayetafuta hachoki hata akichoka keshapata (alama 1)
 - (ii) Ngojeeni hadi washiriki wote wafike (alama 1)
- (d) *Tumia kiulizio –pi-kukamilisha:*
 - (i) Nimitume..... aliowataja? (alama 1)
 - (ii) Ni kiziwi aliywona akipita? (alama 1)
- (e) *Tunatumia viashiria vya kuthibitisha kwa mfano:-*
Kitabu kiki hiki
Sasa kamilisha:
Ni mbwa aliyekula chakula cha mtoto (alama 1)
- (f) *Andika upya sentensi ifutayo ukitumia kirejeshi (kihusiano cha ngeli cha mwisho*
Mwanafunzi anayefanikiwa maishani ni yule anayesoma kwa bidii na pia anayetii
wakuu wake. (alama 2)
- (g) Jaza viambishi vifaavyo katika sentensi zifuatazo:
 - (i) Ukuta.....enyewe uria hyiifa nyingi lakini fundi,...ote anaweza kuukarabati
(alama2)
 - (ii) Maji yalizoa changarawe....ote na vitu....ingine....o ufuoni mwa bahari

C5

- A. (a) *Jaza kiambishi kifaacho:*
Ume_____ona kalamu nyekundu zili____potea? (alama 2)
- (b) *Andika kwa umoja:*
Tumewaondoleeni matatizo yenu yafaa mtushukuru (alama 2)
- (c) Nyambua vitenzi vifiavyo ili kupata majina (nomino) mawili tofauti:
(i) Kumbuka.....
(ii) Shona.....
(m) Cheka.....
- (d) *Ondoa - amba-bila kubadilisha maana:*
(i) Kuimba ambako kulisifika siku nyingi sasa kunatia shaka (alama 1)
(ii) Mibuni ambayo hupandwa wakati wa mvua hustawi (alama 1)
- (e) Sahihisha:
Siku hizi mahitaji imezidi na pesa haitoshi (alama 1)
- (f) Akifisha:
Sijaona kitabu kizuri kama hiki utaniazima siku ngapi Bashiri alimwuliza Sijaona (alama4)
- (g) *Eleza maana mbili za sentenzi:*
Jua nisemalo ni muhimu kwetu (alama2)
- (h) Kiambishi-U-hutambulisha majinayangeliyaU (umoja), Hatahivyobaadhiya majina haya huchukua viambishi tofauti katika wingi. Orodhesha maj ina matano kama hayo, kisha . uonyeshe viambishi hivyo tofauti vya ngeli (katika umoja na wingi) (alama 5)

C6

- A. (a) Eleza tofauti iliyopo katika jazi hii ya sentensi
Alimpatia soda na chupa
Alimpatia soda kwa chupa (alama2)
- (b) *Kamiliska jedwali ukifuatia mfano uliopewa*
Wimbo Mwimbaji Uimbaji
Jengo
Pendo
- (c) *Taja vielezi vinavyopatikana katika sentensi hizi; kiska eleza nl vielei4 vya aika gain* (alama4)
- (i) Aliamka alfajiri
(ii) Mtu huyu ni hodari sana
- (d) *Andika kwa usemi kalisi*
Yohana alisema kwamba nj iani kulikuwa kumenyesha sana ndio sababu tulichikwa. (alama2)
- (e) Tunga sentensi moja mojaukktmia alama zifuatazo za udkifishaji (alam 4)
(i) ritifaa
(ii) paradesi
(iii) ckikuduku
(iv) mshangao
- (f) Tunga sentensi ukionyesha niatumizi ya vitenzi vya silabi moja katika jinsi ya kutendesha ukitumia silabi hizi ... (alam 3)
(i) -la
(ii) nywa
(iii) fa
- (g) *Taja na ubainishe aina za viwakilishi katika sentensi zifuatazo* (alama 4)
(i) He minazi yangu niliyopalilia inakua vizuri
(ii) Mimi niriataka kumwona mwanariadha aliyepata nishani ya dhahabu
- (h) *Andika kwa wingi:*
(i) Uta wake nimrefunamkubwa sana
(ii) Merikebu itakayofika kesho itang'o nanga keshokutwa
- (i) Andika upya sentenzi zifiatazo ukitumia neno amba (alama 2)
(i) Kijiti kilichovinjika kiliimwumiza Anmina mguuni
(ii) Barua zitakazoandikwa na baba kesho zitatumwa mwaka uj ao
- (j) *Sahihisha sentensi hizi:* (alama 2)
(i) Bahasha ilionunuliwa jana ni kubwa na mzuri
(ii) Mananasi hizi zinauzwa ghali kwa sababu zimeiva vizuri sana

C7

- (a) *Kwa kutumia kirejeshi kifaacho₉ rekebisha sentensi ifuatayo kwa njia mbili tofauti Yulendiyeinkwasiambayealiyenii surika* (alama 2)
- (b) *Andika umoja wa sentensi hizi:*
(i) Kwato za wanyama hutufaidi
(ii) Mnabdca vyeti vya kuwasaidia?
- (c) *Andika ukubwa wa*
Mwizi aliiba kikapu na ng'ombe
- (d) *Tunga sentensi sahihi ukidhinhinsha wingi wa majina yafuatayo*
(i) Ukanda
(ii) Uzee
- (e) *Sahihisha sentensizifuatazo bila kugeuza maana*
(i) Kikombechenyekimevunjikantkipya
(ii) Nimepeanakilabukwamwalimumkuu (alamal)
- (f) *Tunaweza kusema katika chumba au*
(i)
(ii)
- (g) *Andika sentensi zifuatazo katika halt ya kutendewa*
(i) Yuleng'ombealizaandamanikubwajana
(ii) Mavu hawa wamemsumbuu Nyatogo kwa muda mrefu
- (h) *Kwa kurejelea ngeli za mahali, andika sentensi tatu ukionyesha matumiziya kila moja* (alama 3)
(i) *Andika sentenm za mseto kutokana na mbilifupi uizopewa*
(i) Mwanafunzi amesoma kwa bidii. Mwanafunzi anataka kupita mtihani (alamal)
(ii) Leonimerucknyumbani. Sipendelei kuishi hapa - (alama 2)
- (j) *Geuza sentensi hizi kutoka msemo wa taarifa hadi msemo halisi*
- (i) Mamaalisemanichukuenafakayetunikauzesokoni (alama2)
(ii) Mwalimualiombaaletewevitabuvyake kutoka darasani (alama 2)
- (k) *Elezza maana mbili tofauti za sentensi hii.*
Wenzake wamelipwa pesa zao, yeye bado amelala (alama 2)

C8

- (a) Eleza matumizi matatuya KIna utunge sentensi moja kwa kila mojawapo. (alama 6)
- (b) Tambulisha viwakilishi nafsi katika sentensi zifuatazo, halafu u/igeuze sentensi hizokwawingi .
(i) Nilisomakitabuchake
(ii) Umekuwa mwadilifu kupindukia
(iii) Alishinda nishani ya dhahabu (alama 6)
- (c) *Akifisha sentensi hit -*
Watu wengi warnezoea kusema ajali bwana basi yakaishia hapo lakini kufanya hivyo ni sawa. (alama 3)
- (d) *Andika sentensi hizi kwa umola* (alama 2)
(i) Mafuta haya yanachuruzika sana
(ii) Miinuko ile ndiyo mwanzo wa milima ya Chungu
- (e) *Sahihisha sentensi zifuatazo:* (alama 2)
(i) Kile kitabu kilipasuka ni changu
(ii) Mtotomwenyeameangukaninduguyangu
- (f) *Kanusha:*
(i) Matawi ya mti ambayo yalikauka yalikatwa
(ii) Matofali haya yanatumiwa kwa ujenzi wa nyumba (alama 2)
- (g) *Andika sentensi hizi upya ukitumia -o-te-*
(i) Chakula kikibaki hutupiliwa mbali
(ii) Kila nyumba unayoingia unapata watoto wawili
- (h) *Yapange majina yafuatayo katika ngeli zake*
(i) Neno.....
(ii) Kiongozi.....
(iii) Mate..... (alama 3)
- (j) *Ukizingatia neno lililo katika mabano, andika sentensi hizi katika haliya kutendeka* (alama 2)
(i) Daraja hili(vuka)tu wa kati wakiangazi
(ii) Kitabu hicho (soma) ijapokuwa sura zingine hazimo
- (j) *Tunga sentensi ukionyesha matumiziya:* (alama 2)
(i) -enye
(ii) -enyewe

C9

- (a) Tumia viashiria vya kutilia mkazo katika sentensi zifuatazo
(i) Kibogoyo..... Ndiye anayehitaj i meno ya dhahabu
(ii) Vyakula..... mvipikavyo nyinyi, nasi twavipika
- (b) Geuza sentensi zifuatazo ziwe katika haliya umoja
(i) Huku kuimba kwenu kuzuri kutawapendeza wageni
(ii) Hii miche ni mizuri sana, itatufaa (alama 2)
- (c) Unganisha sentensi zifuatazo kwa kutumiaviunganisliivifaavyo
(i) Chakula hiki hakina mchuzi. Hakina chumvi (alama 1)
(ii) Romeo aliamka. Alitazama saa yake Akaia kiamsha kinywa mbio mbio (alama 2)
- (d) Ziandike upya sentensi zifuatazo kwa kufaata maagizo uliyopewa
(i) Nimemleta paka ili aue panya wote wanaotusumbua hapa kwetu nyumbani (anza: Panya.....) (alama 2)
(ii) Mbwa ambaye aliripotiwa kuwa ameibwa amepatikana katika bwawa la maji (anza Katika bwawa.....) (alama 2)
- (e) Andikakwamsemohalisi sentensi. Tajiri alishangaa kuwa niliweza kuubeba mzigo huo peke yangu (alama 2)
- (f) Piga mstari vivumishi katika sentensi hizi
(i) Sina nguo yoyote niwezayo kuva (alama 1)
(ii) Mtoto mwenyewe ataitela kalamu (alama 1)
- (g) Andika vitenzi vinavyotokana na majina haya;
(i) mfuasi
(ii) kifaa
(iii) mharibu (alama 3)
- (h) Kanusha
(i) Ungemwuliza vizuri angekujibu bila wasiwasi (alama 1)
(ii) Andika kinyume
Mjomba alichomeka upanga kwenye ala - (alama 2)
- (i) Eleza maana nne tofauti za sentensi hii
Alinunuliwa samaki na mtoto wake (alama 4)
- (j) Eleza tofauti bainaya sentensi hizi
- (i) Ningekuwa na pesa ningenunua shamba
(a) Ningalikuwa na pesa ningalinunua shamba (alama 2)
- B.
- (a) kamilisha tashbihi zifuatazo
(i) Baidika kama
(ii) Mzima kama
- (b) Tumia tanakali za sauti zifuatazo kukamilisha sentensi hizi;
(i) Sauti ya waimbaji haikusikika tena, ilikuwa imedidima..... wageni walipoflka katika jukwaa
(ii) Simba ni mnyama hodari sana, akimkamata swara humrarua (alama 2)
- (c) Tunga sentensi mbili tofauti zinazo bainisha maana tofauti kati ya: (i) Nduni (ii) Duni (alama 4),
- (d) (i) Mdudu anayetengeneza utandu huitwa (alama 1)
(ii) Mdudu mwenye mkia uliopinda nchani ambao una sumu ni (alama 1)
- (e) Andika inethali mojainayotokananamaelezoyafuatayo Asiye na uwezo ataendelea kuwa bila uwezo hata akifanya bidii namna gain (alama 2)

C10

- (a) Andika udogo na ukubwa wa jina ngoma
(i) _____
(ii)
- (b) (i) Eleza namna mbili za matumizi ya alama ifutayo ya uakifishi (;)
(ii) Tunga sentensi mbili tofauti zinazoonyesha matumizi hayo.
- (c) Tofautishamaanaza sentensi zifuatazo:
(i) Kazi yote ni muhimu
(ii) Kazi yoyote nimuhimu
- (d) Tunga sentensi mbilimbili kuonyesha matumizi mawili tofauti ya:
Ka (i)
(ii)
Ndivyo (i)
(ii)
- (e) Tunga sentensi kuonyesha matumizi sahihiyaviunganishihivi
(i) ingawaje
(ii) ilhali
- (f) Tambulisha kielelezi, kivumishi na mnyambuliko wa kitenzi katika sentensi ifuatayo:
Msichana mrembo alikuja upesi akimkimbilia dadake.
- (g) Andika kifungu hiki kutoka usemi wa taarifa hadi usemi halisi (alama 2)
Watoto waliambiwa na mama yao watakaporudi nyumbani waoge, wale, hala III
waanze kusoma moja kwa moja badala ya kuharibu wakati wao kwa kutazama vipindi
vya runinga. Aliwakumbusha kuwa wanaofanya maonyesho kwenye runinga tayari
wamefuzu shuleni na wameaj iriwa kazi.
- (h) (i) Taja vihusishi vitatu vinavyorejelea mahali, wakati na kiwango
(alama3)
(ii) Tunga sentensi kuonyesha matumizi ya kila kihuishi
- (i) Andika sentensi zifuatazo upya kwa kufuata maagizo
(i) Alicheza kwa bidii akawafurahisha wengi waliohuduria tamasha hizo Anza
kwa: Kucheza
(ii) Karamu hiyo ilifana sana, kila mtu alikula chakula akatosheka Anza kwa:
Chakula
- (j) Tunga sentensi mbili tofauti ukitumia vitenzi hivi vya silabi moja
(i) Pa _____
(ii) La
- (k) Unda vitenzi kutokana na maj ina haya:
(i) Mtukufu _____
(ii) Mchumba

C11

C12

- a) Tunga sentensi inayodhihirisha matumizi ya ngeli ya I -1
- b) Changanua sentensi ifiiyatayoukitumiamchoro wa matawi: Mkulima mzembe amepata hasara
- c) Onyesha viambishi awali na tamati katika kitenzi: Alimchezea
- d) Taja sauti mbili zinazo tamki wa midomoni
- e) Kanusha sentensi ifiiyatayo: Ningaiikuwa napesa ningalinunua nyumba.
- f) Kitenzi Fumbata kiko katika hali(kauli) ya Tendata, Fanyata.
- g) Tunga sentensi ukitumiakielelezi cha:
 - i) Wakati
 - ii) Mahali
- h) Andika sentensi zifuatazo kulingana na maagizo uliyopewa.
 - i) Mhunzi mrefu alisliinda tuzo (anza kwa: Tuzo.....)
 - ii) Mwanaftinzi huyu anasoma Idf aransa (Anza kwa Idashiria kisisitizi)
- i) Sentensi hizi ni za aina gani?
 - i) Lonare anatembea kwa kasi.
 - ii) HalimaanaandikahaliEkomwa anasoma.
- j) Tunga sentensi moja ukitumia neneo "seuze"
- k) Bmnisha kirai nomino na Kirai Tenzi katika sentensi:
Jirani mwema alinipa chakula)
- l) Unda Nimino kutqkana na vitenzi
 - i) Chelewa
 - ii) Andika
- m) Onyesha hali katika sentensi zifuatazo:
 - i) Huenda mvua ikanyesha leo.
 - ii) Miti hukatwa kila siku duniani
- n) Unganisha sentensi zifuatazo ukitumianeno "japo"
 - i) Selinalijitahidi sana
 - ii) Selinahakushindambiohizo.
- o) Andikakinyumecha: - Mwise alikunja nguo aliokua ameanika.
- p) Sahihisha sentensi:
- q) Andika katika msemo wa taarifa. "Sitathubutu kumpa pesa zaagu" Mkolwe alisema.
- r) Tunga sentensi kuonyesha tofauti kati ya vitate vifuatavyo:
Suka na Zuka
- s) Eleza matumizi ya ritifaa katika: N'shamchukua
- t) Andika udogo na ukubwa wa neno'kiti'
- u) Eleza matumizi ya "na" Katika sentensi:
Sofia naRaeliwanaandaliwachainampishi

C13

- a) Tunga sentensi moja ukitumia nomino dhahania.
- b) Eleza maana mbili za sentensi ifoatayo:
 - Hawa ni watoto wa amarehemu Bwana Nzovu na Bi Makamo. (alama 2)
 - c) Unda nomino moja kutokana na kitensi "ghafilika". (alama 1)
 - d) Andika kwa wingi:Nyundo hii imevunjika mpini wake. (alama 1)
 - e) Ainisha sentensi ifuatayo ukitumiajedwali.
 - Mvulana mrefu anavuka barabara (alama 3)
- f) Tambua na ueleze aina za vivumishi katika sentensi ziftiatazo:
 - i) Mtoto mwenyewe alienda shambani. (alama 1)
 - ii) Kazi yetu haihitajiki shulen. (alama 1)
- g) Koloni/nuktambili(:)hutumiwa katika kuorodhesha. Onyesha matumizi mengine matatuyakoloni(:) (alama 3)
- h) Tunga sentensi itakayoonyesha matumizi ya kihuishi cha a-unganifu. (alama 2)
- i) Bainisha kishazi huru na kishazi tegemezi katika seiatensi ifuatayo 'Mkulima aliyepanda wakati ufaao amepata mavuno mazuri (alama 2)
- j) Ainisha viambishi katika neno: kujidhiki. (alama 2)
- k) Tambua na ueleze aina za vitenzi katika sentensi ifuatayo 'Kalamu aliyokuwa nayo Mwalimu ni ya mwanafunzi. (alama 2)
- l) Andika viwakilishi ngeli vya nomino zifuatazo:
 - i) Chakula..... (alama 1)
 - ii) Kwetu..... : (alama 1)
- m) Badilisha sentensi ifuatayo ili iwe katika hali ya kuamuru. Baba ingia ndani. (alama 2)
- n) Elezamaanaya sentensi 'Ningalikuwa na pesa ningalinunua nyurnba na ningalistarehe'. (alama 2)
- o) Fafanua aina za hali zinazotumika katika sentensi hizi.
 - i) Mwimbaji aliimba, akacheza na akachanganisha sana. (alama 1)
 - ii) Shangazihujakilamara. (alama 1)
- p) Andika. Katika mnsemo wa taarifa 'nitakuarifu nimkimwona', Elma alisema. (alama 3)
- q) Nyambua kitenzi "ota" kama kinavyotokea katika kirai "ota ndoto" ili tofauti tatu zilitoke (alama 3)

C14

- a) Tambuamzizi katika neno.
“msahaulifu”.....(alama 1)
- b) Tunga sentensi ukitumiakivumishichanomino.(alama 1)
- c) Andikakinyumecha:
Wasichanawatatuwanaingiadarasanikwaharaka (alama 2)
- d) (i) Fafanua maana ya “mofimu huru”
(ii) Toa mfano mmoja wa mofimu huru.(alama 1)
- e) Tambua kiambushi awali na tamati katika neno alaye.
Tumia kirejeshi-amba-kuunganisha sentensi ziluatazo:(alama 2)
- (i) Mwanafunziwilenumrefli.
(ii) Mwanafinziyuleamepitaintihani.(alama 2)
- g) Sahihisha sentensi hii:
Waya yangu imepotea.....(alama 1)
- h) Taja aina ya yambwa iliyopigwa mstari katika sentensi ifuatayo; Mpishi
amempikia mgeni wall vizuri.(alama 1)
- i) Ibadilishe chagizo ya mbahali kwa vile ile ya wakati katika sentensi ifuatayo:
Mchezaji aliuchenza mpira mjini Malindi.
- j) Elezamaanambiliza sentensi:
Yohana alimpigia Husha mpira,
Yohana alipiga mpira badalayaHusha
- k) Kanusha:
Sisi tumemaliza kujenga nyumba ambayo ingaikuwa yake angalifurahi
.....(alama 1)
- l) Undano minokutokanana
i) Zingua.....(alama 1)
ii) Tosa.....(alama 1)
- m) Ichoree vielezo matawi sentensi:
Paka mdogo amepanda mchungwani.(alama 2)
- n) Tumia **kihusishi badalia** kutunga upya sentensi hii:
Mgeni yuko katika nyumba (alama 2)
- o) Undakitenzikutokanananen “sahili”
.....(alama 1)
- p) Eleza tofauti kati ya sauti (z) na (d) (alama 2)
- q) Tambua aina ya kitenzi kilichopigwa mstari katika sentensi. Mzee huenda anacheza
kamari.(alama 1)
- r) Badilisha kiwakilishi kimildlishi kwa kiwakilishi kionyeshi katika sentensi:
Cha keki lipatikanao chini (alama 1)
- s) Tumia mfano mmoja mmoja kutofautisha baina ya **sahili na ambatano**.
(alama 4)
- (t) Tunga Sentensi itakayodhihirisha matumizi ya kielezi cha nomino
(alama 1)
- (u) Andika kwa wingi:
Mvu imebomoa nyumba ya jirani
- v) Akifisha kifungu kifuatacho:
huenda serikali iwezie kuidhibiti bei ya petroli hatuwezi kuyaruhusu makampuni ya petroli
kuuyanyasa umma alisema waziri wa kawi bei ya petroli imeongezwa maranne katika kipindi
cha mwezi mmoja.

www.KCSEpdf.co.ke

MAJIBU
MATUMIZI YA LUGH A - SARUFI

C1

- a) "Baba Wafua, ona barua iliyotoka kwa mwanao. Hata hati haisomeki." Lo! Baba watoto akamaka. Hii kweli imetoka kwa mwanangu Wafua?" Waniuliza mimi?" Mama watoto akamjibu. "Tazama maandishi na anwani basi. Shule ya Msingi ya Burungani, S.L.P. 128 Vuga"
- Kituol
Herufi ndogo 1
Alama ya kuuiiza 2
Kikomo 1
Alama ya mshangao 1
Alama za kufingga na kufungua (jumla alama 5)
- b) i) Nyanja nyinginezo zimechimbiliwa kuongeza zile za zamani
ii) Urefii
iii) Ukifika utamkuta nyumbani
- c) i) Amenunua kwa shilingi tatu (bei)
ii) Ameenda moja kwa moja (kufululiza)
iii) Juma amekwenda kwa Hamisi (mahali)
iv) Walipata nyongeza ya mshahara ya ishirini kwa mia (sehemu ya kitu)
v) Walikuja mkuhanoni wake kwa waume (pamoja)
vi) Alitembea kwa maringo (namna)
vii) Kwa mnajili / kwa mintarafu (ya kurejelea)
- ii) - Minghairi ya kwenda nyumbani kij ana alikwenda sinema
- Maadam nina bidii nitapita mtihani huu
- d) i) -Kutufanya tulie
ii) -Kupoza
- e) i) -Kuna uwezekano
ii) - Hakuna uwezekano
- f) i) Ni - na - ondok - a
ii) Nafsi - wakati - shina - kiishio
- g) Mwanahewa
Mwanamwali
Bata mzinga
Mwana Serere
Mwanamaji
Mkaza mwana n.k.

C2**1. Sarufi**

- a) i) Bei ya vitu imepanda sana siku hizi (anaweza kuacha juu)
 ii) Weka mizigo katika gari / ndani ya ngari / garini /juu ya.gari / kwenye
 gari (alama2)
- b) i) Mikono yao imcgusana au kukutana lakini inaweza kutengana kwa urahisi
 ushirika wa kawaida / kusalimiana.
 ii) Mikono yao imekwamananivigumu kutengana /imeganda (alama 2)
- c) i) Usijaribu kupunguza / kushusha / kufifisha / kuteremsha / kudidimiza
 sauti unaoimba.
 i) Huyu ni mtu mpumbavu/mjinga (alamal)
 ii) Binadamu hawezi kumuumba mwenzake.
- d) Kuakifisha
 "Bwana Mwenyeketi, mgeni wetu wa leo, wazazi, walimu -wote na hata wanaftuizi.
 Leo ni siku muhimu. Je,rrmgependaniwafahariaishpmsaadatuliopeakeaku^
 yaElimu?"
- e) i) Ngome hii nzuri inapendeza au
 Ngome hizi ni nzuri zinapendeza
 ii) Mitume hawa wazuri wanapendeza
 iii) Heshima hii nzuri inapendeza.
 iv) Ng'ombe huyu mzuri anapendeza
 Ng'ombe hawa wazuri wanapendeza
 v) Vilema hawa wazuri wanapendeza
 Vilema hivi vizuri vinapendeza (alama5)
- f)

Jina	Kitenzi
Mnada	Nadi
Kikomo	Koma
Ruhusa	ruhusu
Ashiki / shauku	ashiki
Hasidi / husuda	husudu

 (alama5)
- g) i) "Ninanataka kwenda sokoni" mvulana alimwamiba baba yake. Au Mvulana
 alimwambia baba yake, ""Ninataka kwenda sokoni"
 "Babaninataka kwenda sokoni," (alama2)
 ii) Msemo wa taarifa
 Kamau alimwambia shangazi yake kuwa angekuwa akienda pale / hapo kila
 siku kumwona (alama 2)
- h) Po ya kwanza inaonyesha wakati
 Po ya pili inaonyesha mahali (alama 2)
- i) i) Alilia hapo
 ii) Alifia hapo
 iii) Aliolea hapo
 Akiongeza 'ku' mkosoe kisafuri (alama 3) Jumla =40

C3

1. **SARUFI**

- a) Mzazialitakamtotoafikenyumbanimapemasilm
alikuwa ameyasikia hayo aliyoambiwa. Mtoto akajibu kuwa angejaribu kufanya hivyo lakini mwalimu alikuwa amesema wao wangefanya mtihani jioni ya siku hiyo
(alama 4)
- b) i) Kiguu chake hakijapona baada ya kuumwa na kijibwa cha kijijini
ii) Kijumba chenyewe hakikujengwa kibondeni karibu na kijito
(alama2)
- c) i) Nataka upikishe chakula hiki vizuri
ii) Tolesha ushuru wa forodhani
- d) i) - Usijehapapetukwanisitakuwapo
- Usij e huku kwetu kwani sitakuwako
- Usijehumumwetu kwani sitakuwamo
(alama 2)
ii) Basi la shule limeharibika, moshi mwingi unatokea dirishani na maji yanatiririka ovyo.
- e) i) - Nyumbua alimshinda farasi kukimbia
- Milango yote yajifunga ovyo, nenda ukaifunge
- Hamisiamezikatanyasi vizuri.
- Jiwelileliliyaangukiamatunda
- f) i) kauli ya kufanyiana/kufanyana mf. Kupigana
ii) wakatiuliopo-anakuja
iii) 'na' yakiunganishi-mama na watoto
iv) Kiambatanishi naye.
v) na ya kutendwa mf. Amepigwa na jiwe
- g) i) -alikimbia kwenda kuona nyoka
- alikimbia alipoona nyoka
ii) - alikifagiakwaufagio
- alikula chakula chote
iii) - masikio yangu si mazuri ama sielewi unavyosema
- mimi ni mgonj wa
- h) i) - yaliyowafika
- aliyemfahamisha
- litakalompata
- j) - Amini
- Amana

C4

- a) Nilipomwendea, aliniangalia kisha akaniambia, "Siamini kuwa ni wewe uliyandika barua hii." ($V_2 \times 6 = 3$)
- b)

Watu	Wanne	Walipeperushwa
Jina	Kivumishi	Kitenzi
Juukwajuu	na	upepo mkali
Kielezi	kiunganishi jina	kivumishi

Chukua kimojawapo cha majina hayo mawili na vivumishi hivyo viwili.
(Kila kisehemu = Alama $1 \times 4 = 4$)

c) i) Na
ii) Mpaka au hata

d) Kiulizo-Pi
i) Wapi/Wepi
ii) Yupi

e) YUYU HUYU

f) Mwanafunzi afanikiwaye maishani ni yule asomaye kwa bidii na pia atiiye / awatiye wakuuwake
Sehemu 3 = Alama 2
 2 - Alama 1 V_2
 1 = V_2 alama
(alama 2)

g) i) Wenyewe / yejote
ii) Yoyote/vinginevyo

C5

- a) Umezionakalamunyekunduzilizopotea ' (alama 2)
- b) Nimekuondolea tatizo lako yafaa miishukuru (alama 2)
- c) i) Makumbushano, makumbuslio, kumbusho (ma), kumbukizi,
ukumbukaji, ku.....
ii) Mshono, ushonaji, washonaji, mishono, mshono, ushoni, shono, ushono,
mashoni, mashono, mashoneleaji, ushonoleaji, washonaji, shoni.
iii) Mcheko, mcheshi, ucheshi, uchekaj i, kicheko, kichekesho
iv) Vicheko, macheko, mchekesaji..... kucheka..... (1x6 = 6)
- d) i) Kulikosifika (1x1=1)
ii) Ipandwayo / inayopandwa (1x1 = 1)
- e) Yamezidi
- Hazitoshi (V₂x2 = 1)
- f) "Sijaona kitabu kizuri kama hiki, utaniazima siku pgapi?" Bashiri alimwuliza
Sijaona (V₂x8 = 4)
au
"Sijaona, Sijaona kitabu kizuri karna hild, utaniazima siku ngapi?" Bashiri alimwuliza
Sijaoa. (1/2x6 = 3)
au
Bashiri alimwuliza Sijaona, "Sijaona kitabu kizuri kama hiki, utaniazima siku ngapi?"
(1/2x6 = 3)
- g) Faliamu, elewa, tambua, maizi
Gimba / Nyota itoayo mwanga / rnwangaza mkubwa
au /.
Kwetu (nafsi) i
Mahali (Umilikaji) \
- h)
u	my	mf	uzi-nyuzi	uta-nyuta
u	k	mf	ukuta - kuu	ukope – kope
u	m	mf	ugonjwa -mgonjwa	
u	f	mf	ufagio - fagio	uteo - teo
u	mb	mf	ubao - mbao	
u	nd	mf	uluni-ndimi	
umoja			waraka - nyaraka / wayo - nyayo	
- (1x5 = 5)

C6

- a) i) Alipatiwa vi vvili, soda na chupa kando kando.
ii) Alipatiwa vitu viwili pamoja, soda ikiwa ndani ya chupa.
- b) i) Jengo-mj6ngaji/mjenzi-ujengaji/ujenzi
Pendo - mpPENDAJI / mpenzi - upendo / upENDAJI
- c) i) Alfaj iri - kielezi cha wakati
ii) Sana - kielezi cha namna / jinsi / kiasi / kiwa ngo
Msemo halisi

Yohana alisema "Njiani kulikuwa kumenyesha sana ridio sababu tumechelewa."

- e) i) Ritifa - kuonyeshamaneno /majinaya ving'ong'o mf. ng'ombe
Kuflipisha maneno mf. takwenda (tutakwenda)
ii) Paradesi
- Kutoa maelezo zaidi / kufafanua
- Kuonyesha maneno yaliyo ya lazima.
- Kuonyesha maneno yaliyo na maneno va waigizaji
- Kufungulia nambari za kuorodhesha.

- iii) Dukuduku kukatiza userni, kutumaliza, kigugumizi
iv) Mshangao - Kuonyesha hisia za moyorii, huzuni, hasira, furaha n.k.

f) Silabi

-la
-nywa
-fa

Vitendo

lisha
kunywa
ficha

Matumizi

Alimlisha mtoto
Alimnywesha maziwa
Alijificha kichakani

- g) i) ile - ngeli / j ina / kionyesha / kiwakilishi / kiasliiria
yangu - kiwakilislii
niliyo - kiwakilishi / wakati / nafasi / "O" rejeshi
ina - ngeli / wakati / j ina / kiwakilishi

- ii) mimi-nafsi
nina - nafsi / wakati
kumwona - kitENZI
aliyepatfL - nafsi / o'rejeshi

- h) i) Nyutazao/zakenindefunakubwasana.
ii) Merikebu zitakazofika kesho zitang'oa nanga kesho kutwa

- i) i) Kijiti ambacho kilivuijika kilimumumiza Amina mguu.
ii) Bama ambazo zitaandikwa ria baba kesho zitatumwa mwaka ujao.

- j) i) Bahashailiyonunuliwaj cilia ni kubwananzuri.
ii) Mananasi haya yanauzwa ghali kwa sababu yameiva vizuri sana.

C7

- a) i) Yule ridiye mkwasi aliyenusurika
ii) Yule ndiye mkwasi ambaye alinusurika
- b) i) Ukwatowan'inyarnahunifaidi
ii) Unatakachetichakukusaidia/kumsaidia
- c) i) Jizililiibakapunagombe
- d) i) **Ukanda**
 - uzi au mshipi/eneo ama sehemu fulani/wingi wake ni kanda
 - ii) **Uzee**
Hauna wingi ni uzee tu
- e) i) a) Kikombe kilichovunjikani kipy/a/kikombe cheny kuvunjikani kipy/
kikombe kipy kimevimjika/kikombe kipy ndicho kilichovunjika
- ii) a) Nimempa mwalimu mkuu Idtabu/Nimempatia mwalimu mkuu kitabu
- f) i) Chumbani
ii) Ndani ya chumba
- g) Andika sentensi zifuatazo kat i ka hali ya kutendewa
 - i) a) Ndamamkubwaalizali\va!:ang*ombeyulejana.
 - ii) a) Nyatogo amesumbuliwa na mavu hawa kwa muda mrefu
- h) - Hapo ndipo alipozaliawa (PA)
- Huko ndiko alikozalwa (KU)
- Humo ndimo alimozaailiwa (MU)
- i) a) Mwanafunzi anasoma kwa bidii ili apite mtihani. Pia kusudi/kwa kuwa anataka kwa vile anataka/ndiposa/ndipo/rnaadam/madhali nk.
ii) a) Leo nimerudi nyumbani ingawa sipendelei kuishi hapa. Pia ijapo/isipokuwa/hata kama/ingawaje/ijapokuwa//lakini n.k.
- j) i) a) Mama alisema "chukini nafaka yetu ukauze sokoni"
b) "Chukua nafaka yetu ukauze sokoni" Mamaakasema
ii) a) "Nileteeni vitabu vyangu kutoka darasani Mwalimu aliniita. "Tafadhalii niletee vitabu vyangu kutokn darasani" mwalimu aliomba.
- k) 1. Pesazao wenyewepamojanazake.
2. Pesazaowenye webilazake.
3. Pesa zao na wengine na waliohusika hawana/angali usingizini/hana habari (*Aegemeel upande wapesa an upande wa kulala.*)

C8

- a) Kianzishi cha ngeli ya KI-VI k .m. ki su kimevunj ika - visu vimevunj ika.
Kuonyesha hali yaudogo. k.m. mtu-kijitu. Kijitu kirnepotea. Kitendo
kutendeka hulcu kingine kikiendelea Ki r kuonyesha masharti - Ukistaajabu ya
Musa utaona ya Firauni.
Ki - kuonyesha nyakati zote • Nilipofika alikuwa akiandika.
- b) i) Nilisoma kitabu chako
Tulisoma vitabu vyao
ii) Umekuwa mwadilifu kupindukia
MmekuN va waadilifu kupindukia
iii) Alishinda nishani ya dhahabu.
walishinda nishani za dhahabu.
- c) Watu wengi wamezoea kusen la, "Ajali bwana!" Basi yakaishia hapo. Lakini
kufanya hivyo ni sawa?
- d) i) Mafuta haya yanachuiuzika sana.
ii) Mwinuko ule ndio rm vanzo wa mlima wa Chungu.
- e) i) Kitabu kilichopasi±aiiichangu/Kjtabukileldlichopasukam
kilichopasuka ni changu.
ii) Mtoto aliyeanguka ni iidugu yangu/Mtoto ambaye ameanguka ni ndugu
yangu.
- f) i) Matawi ya mti ambay o hayakukauka hay akukatwa.
ii) Matofali haya hayatiu uiwi kwa ujenzi wa nyumba.
- g) i) Chakulachochotekikibakihutupiliwambali.
ii) Nyumba yoyote uingiayo/unayoingia unapata watoto wawili
- h) i) Neno - Li-ya (umoj a)
ii) Kiongozi - a-wa (umoj a)
iii) Mate - ya-ya(wingi)
- i) i) Daraja hili huvukika/li tiavukika/litavuldka/lilivua wakati wa kiangazi.
ii) Kitabu hicho Idnasomeka/chasomeka/hiusomeka/ldlisomeka/kitasomeka
ijapokuwa sura zingine hazimo.
- j) i) Sanduku lenyefedhalimeibiwa.
ii) Sanduku lenyewe limepatikana.

C9

- (a) (i) Yuyu huyu/huyu huyu (alama 1)
(ii) vivi hivi/vivyo hivyo/vilevile (alama 1)
- (b) (i) Huku kuimba kwako kuzuri kutampendeza mgeni (alama 1)
(ii) Huu mchue ni mzuri sana utanifaa (alama 1)
- (c) (i) Chakula hiki hakina mchuzi wala chumvi (alam a 1)
(ii) Romeo aliamka, akatazama saa yake kasha/halafu akala kiamsha kinywa (alama 2)
- (d) (i) panya wote wanaotusumbua hapa nyumbani, wameletewa paka ili awae wote (alama 2)
(ii) katika bwawa la maji pamepatikana mbwa ambaye aliripotiwa kuwa ameibwa.
- (e) "Umeweza kuubeba mzigo huu peke yako!" Tajiri akashangaa au "Lo! Umeweza kuubeba mzigo huu peke yako?" Tajiri akashangaa
- (f) (i) sina nguo yoyote niwezayo kuva
(ii) mtoto mwenyewe ataileta kalamu
- (g) Mfuasi - ffiata
Kifaa-faa
Mharibifu - haribu / haribiwa
- (h) (i) usingemuuliza vizuri asingekujbu bia wasiwasi
(ii) shangazi alichomoa upanga kwenye ala
- (i) - Mtoto alinunua samaki kwa niaba ya mzazi.
- Mtoto alinunua kwa ajili ya mzazi (ili amletee mzazi).
- mtu na mtoto wake wote walin unuli wa samaki.
- mtu Fulani alinunuliwa samaki na mtoto wa mtu mwengine.
- (j) (i) Bado kuna uwezekano/hususan wakati uliopo.
(ii) hakuna uwezekano /wakati uliopita.
- B. (a) (i) ardhi na mbingu/mbingu na ardhi
(ii) Kigogo
- (b) didi di
raru ram
- (c) Nduni - ibura/sifa maalumu ya kitu/jambo lisilo la kawaida/miujiiza/ajabu/kioja/shani Duni - bovu/isiyopendeza/isiyodhamani/ovyo.
- (d) (i) bui bui/bui
(ii) nge/kisuse/sisuza
- (e) mtaka hendi mkele na angeenda mkele apakie jahazi mtele tele huvuma na upele Dau la mnyonge haliendi joshi
Kuku wa mkata hatagi na akitaga haangui na aki angua halei na akilea huchukuliwa na mwewe (alama 2)

C10.

- a) i) Kigoma/kijigoma
ii) Goma/jigoma
- b) i) - Kutenganishasehemukuuyasentensi.
 - Kuelezazaidi/kjfafanuzi
 - Kupumzika kwa muda mrefu
 - Kjimganishi/badalayakiungcUiishi
ii) - Kutenganishasehemukuuyasentensi.
 - Mapenzi ni lazima; kila mtu lazima apitie njia liiyo.
 - Kwa sentensi iliyo na vituo vingi k.m.
 - Tulipofikamjini, mahali lulipopangakufikatanguj tungejua.
- c) Yote: Nzinia/jmiila/ujumla/bila kubakia ila kipingua Yoyote: Bila kuchagua/bilakujali
- d) **Ka** i) Lengo/nia - Nipe pesa nikanunue kitabu.
 ii) Kitendo cha pili matokeo ya kitendo cha kwanza alianguka akaumia.
Ndivyo i) Jinsi namna-Hivi ndivyo unavyovalia.
 ii) Kukubali-Hivyo ndivyo
 iii) NgeliKI-VI(wingi)-Viatu hivi ndivyo
- e) Hatakama,hataikiwa,ijapo,ingawa, ijapokuwa. mf. Nilipata pesa ingawaje haikutosha. Wakati, ambapo mf. Ulimwacha peke yake ilhali ulijuá ni mgonjwa.
(ziiigatia kutoa dhana mbili).

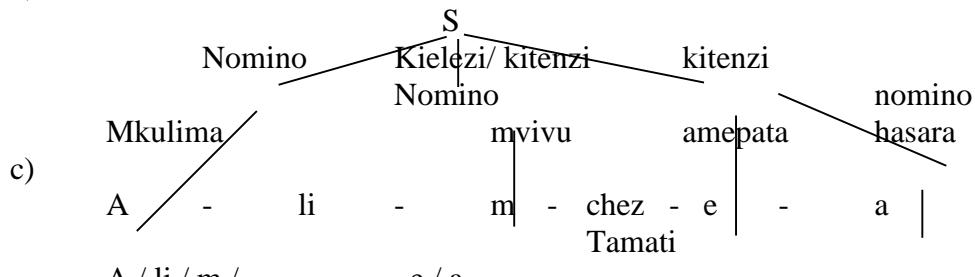
f)	Kivumishi	Kielezi	Mnyambuliko (kufanya)
	Mrembo	upesi	akimkimbilia
g)	"Mtakaporudi nyumbani muoge, mle, halafu muanze kusoma moja kwa moja badala ya kuharibu wakati wenu kwa kutazama vipindi nya runinga," Mama aliwaambia wanawe. "Wariaofanya maonyesho kwenye runinga." Aliendeleakuwakumbusha, "Wanaofanya maonyesho kwenye runinga tayari wamefuzu shulen na wameajiriwa kazi."		
h)	i)	Mahali-Ndaniya, kandoya, mkabalamwa? hali, mpaka
Wakati - tokea, kutoka, tangu
Kiwango - kuliko, kushinda
<i>Tanhibi: Majibuyatofautiane</i>	
	ii)	Mahali-walisafiri hadi Mombasa ili wamtafute
Wakati - Tangu akiwa mdogo, hajawahi kumkosea babake.
Kiwango-Yeye ni mwerevu kuliko nduguye.	
i)	i)	Kucheza kwake kwa bidii kuliwafurahisha wengi waliohudhuria	
	ii)	Chakula kililiwa hadi kila mtu akatosheka katika karamu hiyo iliyofana saria ya kufana sana.	
j)	i)	Pa Alimpamwalimukitabuchake.	
	ii)	La-Alipokuwaakila, wengine walimchungulia.
Unga-Kula/liana/lisha/la/ika kwa mnyambuliko wowote.	
j)	i)	Mtukufu - tukuka, tukuzwa, tukuzwa, tukua hukuza	
	ii)	Mchimiba-chimibia^Wmbiana/chumbiwa.
(Zingatia kunyambua kitenzi.)	

C11

- a) yangu - kivuishi kimilikishi maridadi - kivumishi cha sifa
- b) Kula Kulia Kuliwa
Kunga Kuungja Kuungwa
- c) Kuonyesha namna kitendo fulani kilivyofanywa.
- d) Pahala hapa ni pao
- e) pamojana
wakati uliopo
katika kiisliia cha kauli ya kufanyiana (-iana)
- f)
 - i) Majinamenginehuanzanaii katika. 1 Umoja na ma katika wingi k.m.
Jiko - majiko, Jina - Majina, jibu - majibu, jicho - macho
 - ii) Majina mengine huanza najikatika
Umojanamekatikawingi. k.m
Jino-meno.
 - iii) Majina mengine hayaanzi kwa ji katika umoja lakini wingi wake huanza na
ma k.m. shati- mashati, blanketi- mablanketi, andazi – maandazi
- g) ilinyesha-Kitenzi
Mfululizo - kielezi
- h) Hatujachukua nguo chache kuuza.
 - i) Wewe ndiwe ninavekutafuta.
 - ii) Nyinyi ndinyi mnaoongoza.
- j) i) Safari yangu haikuwa na ugumu wowote kwani nilikuwa nimejitayarisha
vizuri.
- k)
 - i) Shukuru – Shukrani
 - ii) Enda-mwendo/uendeshaji/mwendeshaji/mwenda
- l) - MamawaJumapamojanamariyamuwatutembelea.
Mamake Juma na mamake Mariyamu walitutembelea.

C12.

- a) Chai, Chumvi:Sukari,Asali,Mvua,Barafu, Huzuni, Teknolojia.
 b)

- c)
- e) Nisingalikuwa na pesa nisingalinunua nyumba
 f) Tendata. Fanyata
 g) Tunga sentensi ukitumia kielelezi cha:
- i) lini
 - ii) wapi?
- h) i) Tuzo ilishindwa na mhunzi mrefu
 Tuzo (Z) ilishindwa na (Wa) mhunzi mrefu:
 ii) Yuyu huyu ndiye mwanafunzi anayesoma
 Huyu huyu ndiye mwanafunzi anayesoma kifaransa
- i) i) Sahili / sentensi ya wazo moja / kitenzi kimoja.
 ii) Ahibatapa/ vitenzi viwili zaidi /mawazo ma\yili /zaidi (kiunganishi)
 (alama 1)
- j) Nilinunuagariseuzebaiskeli
 k) Jirani mwema alinipa chakula
 K/nomino k/kitenzi
- l) i) Uchelewaji, mchelewaji, chelezo, machelezo, wachelewa, mcheleweshaji,
 wakilelewaji, mchelewa, ucheleweshaji.
 ii) Andiko, mwandiko, uandishi, uandikaji, mwandikiwa, mwandiki
- m) i) Uwezekano / hali ya kutenda.
 ii) Mazoea / hali ya kutendwa.
- n) Japo Selina alijitahidi saha hakushinda mbio hizo
 Selina alijitahidi sana japo hakushinda mbio hizo
 Japo alijitahidi sana, Selina hakushinda mbio hizo.
 Japo hakushinda mbio hizo, Selina alij itahidi sana
- o) Mwise alikunjua nguo alizokuwa ameanua.
- p) Mtoto ambaye nilimsomesha ameasi jamii
 Mtoto niliyemsomesha ameasi jamii.
- q) Mkolwe alisema ya kwamba hangethubutu kumpa pesa zake.
 Mkolwe alisema ya kwamba / kuwa asingethubutu ksmpa pesa zake.
- r) Alisuka maziwa ya ng'ombe -kutikisa
 Alisuka nywele vizuri - nywele
 Ugonjwa hatari ungezuka. -kuibuka
- s) Kufupisha neno-kukata/sulubi/dondosha/ondoa
- t) i) kijiti
 ii) Jiti

- u) Kiunganishi -pamojana 3-2 alama
Wakati uliopo 2-1 ¹A alama
Kihusishi- mtenda 1-1 alama

www.KCSEpdf.co.ke

C13.

- a) - Vitu visivyowezi kugusika, kuonjeka au kuorekana k.m. uwongo, ulafi, wema, usingizi, ubaya, imani, roho, wazo, uzembe, kiu, ushetani n.k. k.m. Uwongo wake ulimtia mashakani
 - Si lazima iwe mwanzoni mwa sentensi.
- b)
 - i) Baadhi ya watoto ni wa Bw. Nzovu na wengine ni wa Bi. Makambo.
 - ii) Watoto wote ni wa B w. Nzovu na Bi. Makambo (familia)
 - iii) Wote waweza kuwa marehemu (Bw. Nzovu naBi. Makambo)
 - iv) Bw.-Nzovu ndiye marehemu na Bi. Makambo yu hai.
 - v) Hawa ni watoto wa B w. Nzovu na Bi Makamo (pamoja)
 - vi) Kuwa wazazi wao wanaofahamishwa ndio waliaga duania.
 - vii) Bwana Nzovu na Bi. Makambo wanafahamishwa watoto ariibao mzazi / wazazi walioagadunia. (2x1)
- c) Kughafilika, ghafiliko, kighafilikishi, mghafUikishi mghafilika, ughafilikaji, mghafilikishwa, mghafilikiwa, ughafili, mghafili, mghafala (hatakatika wingi)
- d) Nyundohizi zimevunjika mipini yao.

e)

S			
KN		KT	
N	V	T	N
Mvulana	mrefu	anavuka	barabara

au

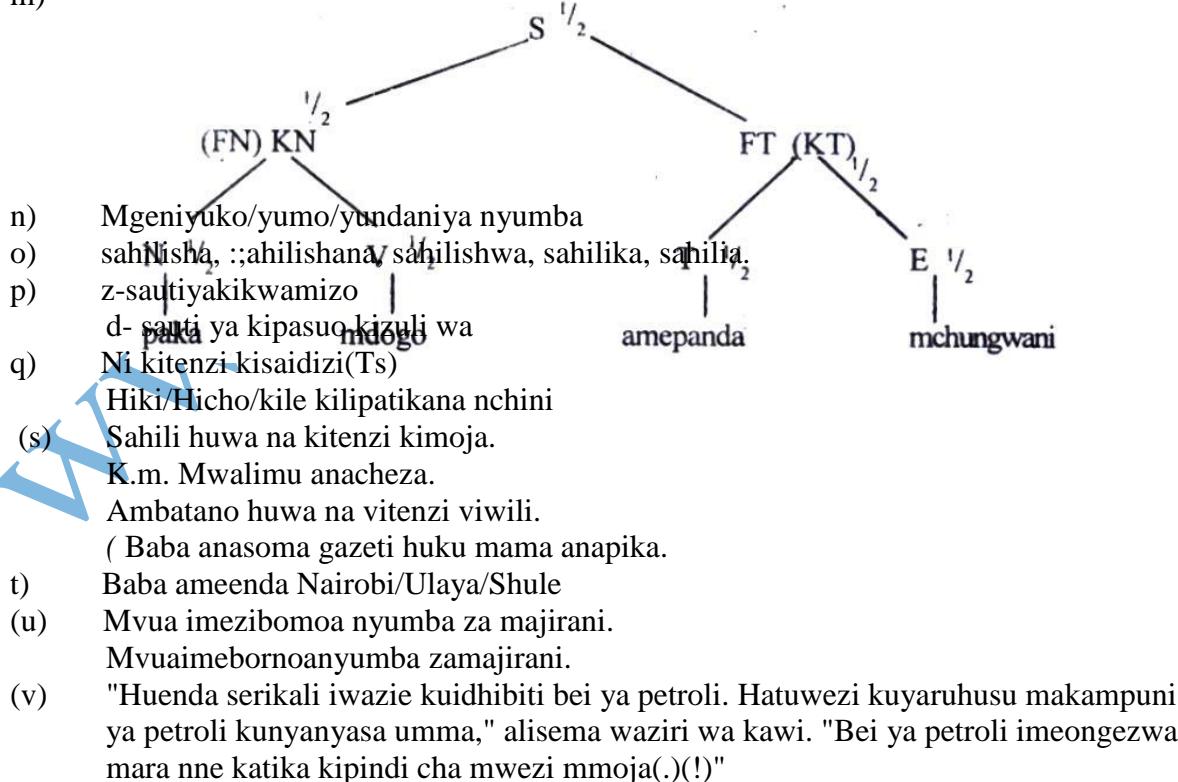
S			
KN (FN)		KT (FT)	
N	V	T	KN
			N2
Mvulana	mrefu	anavuka	barabara

- f) i) Mwenyewe - kivumishi cha pekee
 ii) Yetii-kivumishi kimilikishi
- g) i) Kuonyesha saa: km. 2 : 04
 ii) Kutajamafunguya Bibilia au Kurani.
 iii) Kurejelea wahusika katika Tamthilia
 iv) Hutumika katika kimukuu kabla yakifungu fulani
 v) Kuandika tarehe
 vi) Kuandika madaubaruarasmi.
 vii) Katika hesabukuonyeshauwiano (ratio)
 viii) Katika ufanuzi.
 ix) Katika barua'rasmi au pepe.
 i) Kutanguliza wahusika
 ii) Kutangulisha usemi halisi
 iii) Kutenganisha dakika na sekunde katika kuandika wakati k.m.10.53:10
 zozote $3 \times 1 = 3$
- h) Sentensi iwe na 'a' unganifu k.v. ya, cha, la n.k.
 Kando ya / ndani ya / juu ya / mionganimwa / mbali na / kwa n.k.
- i) Mkulima aliyeponda wakati ufaao-kishazi tegemezi ^r .
 (Mkulima) Amepata mavuno mazuri - kishazi hum. : .
- j) Ku-ji-dhik-i
 Ku-kiambishichangeli/ kitenzi jina
 ji-kirejeshichanafsi/mtenda/yambwa/mtendaji
 dhik-mziz
 i - irabu ya mwisho / kiishio
- k) Aliyokuwa- Kitenzi kishirikishi kikamidifu
 ni - kitenzi kishirikishi kikamilifu
- l) i) ki/ki-vi
 ii) Ku/ku-ku
- m) Baba ingia ndani! (akiacha baba alama 1)

- Baba ingia!/Ingia ndani/ingia! .
- n) - Mtu huyu hakuwa na pesa,hakununua nyumba na hakustarehe
- Hakuna uwezekano/haiwezekani
- Amepoteza matumaini
- wakati uliopita
- o) i) Kitendokilitendekanakufuatwanakingine.
Mfululizo wa vitenzi
Mfiaitanowavitenzi
ii) Mazoea / hali ya kurudiarudia / kiia wakati (mara kwa mara)
- p) Elma alisema(kuwa) angelimwarfu kama angemwona
- q) Otesha ndoto / oteshwa ndoto / oteshana ndoto / otea ndoto / otewa ndoto / i
Oteana ndoto

C.14

- a) sahau
- b) baba mlezi/mama mzazi/askari kanzu Mwalimu mzee
- c) Wasichana watatu wanaondoka/wanatoka darasani pole pqle/kwa utaratibu/asteaste/alaala/halahala/henezi
- d)
 - (i) Ni ile inayojisimamia kimaana/isiyokubali viambishi Ni kipasho kisichowenza kuambishwa.
 - (ii) Nairobi, Baba, Mama, sahani/ngombe n.k.
- e) a- awali ye - tamati akiunganisha aye (o)
- f)
 - 1. Mwanfunzi yule ambaye ni mrefu amepita mtihani.
 - 2. Mwanafunzi yule ambaye amepita mtihani ni mrefu.
 - 3. Mwanafunzi ambaye amepita mtihani ni yule mrefu.
 - 4. Yule mwanafunzi ambaye ni mrefu amepita mtihani.
 - 5. Mtihani umepitwa na yule mwanafunzi ambaye ni mrefu.
 - 6. Mwanafunzi mrefu ndiye ambaye amepita mtihani.
- g) Wayawanguumepotea
- h) Yambwatendwa/kipozi / shamrisho kipozi
- i) Mchezaji aliuceza mpira mjini Malindi.
Mcchezajialiuchezaropirajanajioni/mwakajana.
- j)
 - 1. Yohana alipiga mpira badalaya Husha
 - 2. Yohana alipiga mpira umwendee Husha
 - 3. Yohana alimpiga Husha k.sya mpira
 - 4. Yohana alimpiga Husha kwa kutumia mpira
 - 5. Yohana aliupiga mpira kwa kumpendeza/kumfurahisha/kumfaa Husha
- k) Sisi hatujamaliza kujenga nyumba ambayo isingalikuwa yake asingalifurahi.
- l)
 - i) Zingua - Mzinguo, rnzinguliwa, kuzingua, uzinguzi, mzingua.
 - ii) Tosa-utosaji,kutosa,mtosaji,mtoswa,mtosa,kitoso,mtosi
- m)

MSAMIATI

C1

- (a) I *Zifuatazo ni sehemu gani za mwili*
(i) Kisugudi
(ii) Nguyu
II *Andika maneno mengine yenye maana sawa na*
i) Damu ,
(ii) Jura
- (b) *Tumia kitenzi KAA inavyofaa kujaza nafasvzilizoachwa*
Onyango alipofika nyumbani alikosa mahali pa.....
Watu walikuwa wamejaa na hapakuwa na kitihata kimpja cha. (alama 2)
- (c) *Fafanna maana ya methali*
I Wasohayawariamjiwao
II Tunasema kifurushi cha kalamu
..... ya ndizi
- (d) *Ni mbinu gani za lugha zinzotumiwa katika sentensi hizi?*
I Juma si simba wetu hapa kijijini
II Jymanishujuakama samba
- (e) *Andika sentensi tatu kuonyesha maana tatu tofauti za neno KINA* (alama 3)
(f) *Elezza tofauti ya semi mbili zilizopigwa mstari*
i) Kevogo hana muhali; ikiwa hawezi kukufanyia iambo atakwambia
ii) Kevogo hana muhali; hivi sasa amekuambia hawezi kukufanvia janabo hil
- (g) *Yaandike maneno yajuatayo katika ufupi wake*
(i) Shangazizako
(ii) Mama zako

C2

(a) *Fafanna maana za misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi*

(i) Kula uvundo

(ii) kulauhondo

(iii) kula mori

(alama2)

(b) *Elezza kazi ifanywayo na:*

(i) Mhariri

(ii) Jasusi

C3

- (a) i) Eleza *maana ya misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi moja moja*
Kuramba kisogo (alama2)
Kuzunguka mbuyu (alama2)
- ii) *Andika methali nyingine ambayo maanayake ni kinyume cha*
Riziki kama ajali huitambui ijapo
- (b) Mahali palipo hamwa panaitwa (alamal)

C4

- (a) Taja madini mawili ambayo yametukuzwa zaidi, moja kwa tharnani yake ya kifedha na nyingine kwa kutengeneza vyuma vigumu kuliko madini mengine (alama 2)
- (b) *Watu wafuatao wanafanya kazi gani* (alama 2)
(i) Mhasibu.....
(ii) Mhazili.....
- (c) Eleza *tofauti mbili muhimu za kimaumbile kat ya wanyama*
(i) Kifaru
(ii) Nyati (alama 4)
- (d) *Tumia semi hizi katika sentensi kuonyesha maana:*
(i) Kuchokoachokoa maneno (alama 2)
(ii) kumeza shubiri (alama2)
- (e) *Tunga sentensi mbili zinazobainisha tofauti kati ya*
(i) Goma
(ii) Koma (alama2)

C5.

- (a) (i) *Andika metbali nyining yenyen maana na:*
Mweriye kelele hana neon (alama 1)
- (ii) *Eleza maana yamisemo*
I. Hanamwiko.....
II. Ameliambugimiguuni..... (alama 2)
- (b) *Tunga sentensi mbili kuonyesha tofauti kati ya*
(i) Tega
(ii) Tenga (alama 2)
- (c) *Eleza maana mbili mbili tofauti za maneno:*
(i) Rudi
(ii) Funza
- (d) jumba la kuhifadhi vitu vya kale ili watu wavitazarm huitwa
- (e) *Andika kwa tarakimu:*
Nusu kuonueza sudusi ni sawabn na thuluthi mbili
- (f) Jaza kiungo cha niwili ki faacho:
(i) – – ya jicho hurekebisha kiasi cha mwanga uingiao kwenye jicho (alama 1)
(ii) Saa hukmgawa kwenye ____ cha mkono (alama 1}
- (g) (i) Mjukuu ni wo habu; mpwa ni wa (aiama 1)
(ii) Tunachunga unga. tunapeta (alama 1}

C6

- (a) *Tunawaitaje watu hawa* (alama 2)
(i) Mtu anayebeba mzigo kwa ujira
(ii) Mtu anayeshugliulikia elimu ya nyota
- (b) *Taja methali inayoafikiana na maelezo haya:*
(i) Wengine wanapozozanana kugombana, kunao wanaoiiirahia kabisa hali hiya
(ii) Afadhalii kuhudhuria huo mkutano hata kama umechelewa
- (c) *Tunga sentensi tatu zikionyesha maana tatu za neno chungu* (alama 1)
- (d) **Kamilisha**
(i) Bumba la,
(ii) Genge la
- (e) (i) Juhudi zake hizo si chochote bali kutapatapa kwa mfamaji
(ii) Leo kapasua yote, hata mtama kwarnwagia kuku

C7.

- (a) *Eleza katika sentensi maana ya misemo ifuatayo*
(i) Uso wa chuma (alama 1)
(ii) Kuramba kisogo (alama 1)
- (b) *Andika visawe (manenozyenye maana sawa) vya maneno haya;*
(i) Sarafu (alama 1)
(ii) Kejeli..... (alama 1)
(iii) Daktari..... (alama 1)
- (c) *Kwa kilaJozI la maneno uliyopewa, tunga sentensi kutofautisha maana*
(i) Ini
Hini (alama 2)
(ii) tairi
tahiri (alama 2)
- (d) *Andika kinyume cha*
(i) Shari (alama 1)
(ii) Oa..... (alama 1)
- (e) (i) Anayefundisha mwari mambo ya unyumba huitwa (alama 1)
(ii) Samaki anayejirusha kutoka majini huitwa (alama 1)

C8

- (a) *Tunga sentensi zitakazobainisha maana yajozi za maneno zifuatazo* (alama 4)
(i) Mbari Mbali
(ii) Kaakaa Gaagaa
- (b) Tumia misemo ifuatayo katika sentensi (alama2)
(i) Enda nguu
(ii) Chemsha roho
- (c) Eleza maana mbilitofautiza Rudi (alama 2)
- (d) eleza maana ya methali:
Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni (alama 2)
- (a) Tofautisha maana za sentensi zifuatazo:
i) Kazi yote ni muhimu.
ii) Kazi yoyote ni muhimu
- (b) Eleza maana ya methali ifuatayo kwa kifupi: uji uki wa moto hupozwi kwa ulimi
- (c) Eleza maana ya misemo ifuatayo
(i) kukunjua jamvi _____
(ii) kulamate _____
- (d) Maana moja ya 'andika' ni kuchora maandishi ubaoni, kitabuni n.k
Toa maana nyingine ya neno hilo (alamal)

C10.

(a) Eleza maana ya

- (i) Sina pa kuuweka uso wangu
- (ii) Ana mkono wa buli _____

(b) Jaza jedwali

Kiume	Kike
Mjakazi	
Jogoo	
Fahali	

(c) (i) Kati ya madini haya taj a yale yanayopatikana baharini

Zinduna	Zebaki
Lulu	Ambari
Yakuti	Marumaru

(ii) Haya ni rnagonjwa gani?

I	Matutywitubwi
II	Tetewanga

(iii) Mbuni huzaa matunda gani?

(alama 3)

ClI.

a)

Tunga sentensi moja moja kuonyesha tofauti kati ya vitate vifuatavyo.

- (i) Karama.....
- (ii) Gharama.....

b)

Tunga sentensi MOJA itakayoonyesha maana mbili tofauti za neno pembe.

(alama 2)

C12.

Neno "Chuo" lina maana ya "Shule inayotoa mafunzo maalum ya kazi fulani". Tunga sentensi mbili kubainisha matumizi mengine mawili ya neno hili. **(alama 2)**

www.KCSEpdf.co.ke

MAJ1BU
MSAMIATI

C1

I	i)	Kisugudinikifundochamkono-kiachamkono	
	ii)	Nguyunikifundochamguu (alama2)	
II	i)	Ngeu	
	ii)	Jiah / nipiunbavu / mjkiga / zuzu / mbumbumbu/bwege/mjahili (alama 2)	
b)	Kukaa		(alama 1)
	Kukalia		(alama 1)
c)	i)	Watu wenyе mazoea mabaya kusikizana wao kwa wao hata ikiwa
waunguana hushangazwa nao	(alama 1)
	ii)	Chaneyandizi	(alama 1)
d)	i)	-Istiara/jazanda	(alama 1)
	ii)	-Tashbihi	(alama 1)
e)	- Shimo hili lina kina kirefu		
	- Shairi lako halina kina cha mwisho		
	- Kitabu changu kina picha nzuri		
	- Amekwenda kwa akina Amma
zozote 3 (alama 1x3 = 3)		
f)	- Hana shida / ngumu		(alama 1)
	- Hana muda / wakati		(alama 1)
g)	i) Shangazizo		
	ii) Mamazo		(alama 2)

C2

- a) i) Kula uvundo - kotofaidika, kupata hasara, kupata shida, kula mwata.
- ii) Kula uhondo - kupata starehe / neema / raha / ufanisi / manufaa / faida / utamu
(alama 2)
- iii) Kula mori - kukasirika / kughadhabika
- b) Maana
Mhariri - Anayesoma au kusahihisha au kurekebisha maandishi tayari kwa uchapishaji/
kusafishe / kukosoa)
Jasusi - Anayepeleza habari fulani
(alama 4)

C3

- a) i) -Kumwenda mtu kinyume
- Kupewa hongo
kutunga sentensi alama 1 kueleza alama 1
ii) -Ukitakachamvungiinishartiunname
- Ukiona vyaelea vimeundwa
- b) i) - ago
- mahame, ganjo

C4

- a) Pekee: Dhahabu Almasi
- b)
 - i) Mhasibu: Uwekaj i hesabu ya pesa / anaye hesabu na kuweka hesabu hiyo.
 - ii) Mhazili: Mpiga taipu, anayeshughulikia maandishi, ofisini / sekretari / karani.
- c)
 - Kifaruhanamanyoyaiihalinyatianayo.
 - Kifaru ana masikio madogo kuliko ya nyati.

- g)
 - ii) Kiko / Kiwiko
 - i) - Mjomba
 - ii) - Nafaka - mawele, mchele, mahindi

C6

- a) i) hamali/mchukuzi/mpagazi
ii) Mnajimu/majusi
- b) i) Vita vya panzi neema ya kunguru
ii) Kawia urike
- c) - Chakula kimemwagika chungu nzima (mf.)
- iungu la vitu / idadi . - mdudu rhdogo mweusi
- kali - kinyume cha tamu
-pele-uviqibemwilini/chunusi
- d) i) bumbala-nguo/nyuki/karatasi/noti
ii) genge la - wezi / vibarua / wakora
- e) i) hatafaulu / hatafaniki wa / hatafba dafu / kula inwande
ii) kutobia siri / fichua siri / fiikua siri

C7

- a) Eleza katika sentensi maana ya misemo ifiiatayo:
- i) Uso wa chuma
 - Sentensi ionyeshe uso usioonyesha hisia zozote
 - ii) Kurambakisogo
 - Kusengenya kwa kutumia ishara
- b) Andika visawe (maneno yenye maana sawa) vya maneno haya:
- i) SarafU, ghawazi / fulusi / darahima / hela / pesa / dirhamu / njenje –
 - ii) Kejeli. Dhihaki / stihizai / dhara / bezo / kebehi / dunisha
 - iii) Daktari. Tabibu/mgang'a
- c) Kwa kila jazi ya maneno uliyopewa timga sentensi mbili kutofautisha maana:
- i) Ini - kiungo cha mwilini
 - Hini - nyanyasa, haini, kunyima, onean.k.
 - ii) Tairi-mpira wa nje wa gurudumu k.v. lagari.
Tahiri.- tia tohara, chuna jogoo
- d) Andika kinyume cha
- i) Shari - shwari / heri / sudi / utulivu / wema / neema / baraka
 - ii) Oa-Taliki/acha/tenga . . . ;
- e) i) Anayefimdishamwarimamboyaunyumbahuita
 - Kungwi au somo
- ii) Samakianayejirushakutokamajinihuitwa
-Mkizi

C8

- a) i) Mbari - Ukoo/mlango
Watu wa kitovu kimojajamii, ukoo, nasabaji.k, Kamauniwambari Mbali- kisichokuwakaribu/masafamarefubainayamahalinamahali/siosawa sawa, tofauti. k.m. Shati hili lina rangi mbili na lile.
ii) Kaakaa - ishi mahali kwamda/kinywaniseh kaakaayake.
Gaagaa- geukageuka katika haliyakujilaza,tuatua,piagaragara k.m. vile aligaagaa Idtandani kwa mauvivu.
- b) i) Enda nguuum-(katatamaa)kukata tama kabisa
Alienda nguuuhatakablayakujaribu
ii) Chemsharoho-kasirisha
- Kuwa mkali, kasirika. Baada ya kuusiwa alichemka roho wakapigana.
- c) i) Rejea
ii) ToaAdhabu,kanya
iii) Toa malipo ya pesa kwa aj ili ya kila alichopokea.
iv) Kufupikakwanguo.
- d) Ukistaajabu mambo madogo utafanyanini ukipata makubwa.
- Si vizuri kustaj abishwa na j ambo kwani kuna uwezekano wa kupatwa na makubwa.
- Usishangazwe na madogo.

C9

- a) i) Yote:Nzima/JunJa/ujumla
ii) YoyoterBilakuchagua/bilakujali
- b) Mtu hawezi kuj iingiza matatani/kule mambo yalikochacha; atadhurika. Mambo ya kiwa hatari yatalutiwa mbinu mufti ya kuyatatua.
- c) i) Kuanzashughuli
ii) Kukosachakula/kukosariziki
- d) Kupanga/kuandaa meza kwa ajili ya kuweka chakula

C10

- a) i) Ninaona haya
ii) Nimchoyoahili
- b) Kitwana/mtwana
Tembe/koo Mbuguma
- c) i) Maramaru, lulu, ambari
ii) ugonjwa wakuvimba sehemuyashingonamashavu/machapwi ugonjwa
unaofanana na ndui ndogo/tete kuwanga.
iii) buni

C11.

- a) i) Karama-Kipawa au uwezo kutoka kwa Mungu
 ii) Gharama-Matumiziyapesa/beiyakituchenyethamani.
- b) i) Karama - Kipawa au uwezo kutoka kwa Mungu.
 ii) Gharama-Matumiziyapesa/beiyakituchenyethamani.

C.12

- 1.Ndoa
2. Mahali watoto hujifunza kurani/madrasa
3. kitabu cha dini ya kiislamu⁷ kiarabu
4. kifaa cha kuchokolea nazi. :